

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
გიორგი წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი

ნელი მახარაძე

ბიზანტიური ბერძნულის წარმოთქმის საკითხები

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი
1978

4-A (Грѣх)

~~48-4~~

~~ა 443~~

ნაშრომში ბიზანტიური ბერძნულის წარმოთქმის საკითხები განხილულია ძველ-ქართულ ორიგინალურ და ბერძნულიდან ნათარგმნ ძეგლებში არსებული ბერძნული სიტყვების ტრანსკრიფციების მასალაზე, რომელიც ახლებურად აშუქებს სინა-პალესტინის ბერძნულის წარმოთქმის ხასიათს და საშუალებას იძლევა დიფერენცირებულად იქნეს წარმოდგენილი საკუთრივ საბერძნეთისა და ბიზანტიის იმპერიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ტერიტორიებზე გავრცელებული ბერძნულის წარმოთქმის თავისებურებები.

რედაქტორი ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი

ა $\frac{70101}{M 607(06)-78}$ 129-78

© გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1978.

წინასიტყვაობა

საერთო ბერძნული ენის, კოინეს, ისტორიის სათავეს მივყავართ ბერძენი ხალხის ცხოვრების მეტად რთულ და ორმხრივად საინტერესო პერიოდთან: ბერძნული ცივილიზაციის, ბერძნული კულტურის აღმავლობის, ბერძნული ენის მსოფლიო ტრიუმფის ხანამდე და ამავე დროს ბერძნული სახელმწიფოს პოლიტიკური დაცემის, დამოუკიდებლობის აღკვეთის მძიმე საუკუნეებთან. უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ, საერთო ბერძნული ენის — კოინეს — განვითარება კი არ იწყება, არამედ ემთხვევა ამ ეპოქას. ალექსანდრე მაკედონელის დიდ იმპერიაში ბერძნული ენა იქცა იმპერიის ერთიანობის ძირითად ნიშნად და თუმცა იმპერიას ხანგრძლივი სიცოცხლე არ ეწერა, ბერძნული ენა მშობლიური ენა შეიქნა მასში შემავალი არაბერძენი ხალხებისათვის, ეგვიპტის, სირიის, მცირე აზიის, მესოპოტამიისა და ირანული ქვეყნებისათვის.

ბუნებრივია, რომ ასეთ ვრცელსა და ჰრელ ტერიტორიაზე კოინე ვერ შეინარჩუნებდა თავის პირვანდელ და უცვლელ სახეს. ყოველმა ახალმა გარემომ მას თავისებური იერი მისცა და ყოველმა ახალმა დრომ თავისებური გზით წარმართა მისი განვითარება. ამიტომ დასჭირდა მეცნიერებას შემოღება ტერმინებისა — „მცირე-აზიური კოინე“, „ეგვიპტური კოინე“, „ატიკური კოინე“...

კოინემ (მოდიფიცირებულმა ატიკურმა) საბოლოოდ განდევნა ხმარებიდან ლოკალური დიალექტები. ისინი სხვადასხვა კუთხეში სხვადასხვა სისწრაფით იწყებენ კვდომას და ახ. წ. I — III საუკუნეების შემდეგ წარწერებში თითქმის აღარ გვხვდება ადგილობრივი ენები. აღარ ჩანს დიალექტური წარწერები. მაგრამ ეს ფაქტი მაინც არ გამორიცხავს იმ გარემოებას, რომ ზოგიერთ ბერძნულ ტერიტორიაზე ადგილობრივმა დიალექტებმა დიდხანს გააგრძელა არსებობა და, ამდენად, გაცილებით დიდი კვალიც დააჩნია თვით კოინეს თავისებურებებს.

სალიტერატურო ენამ შეინარჩუნა კოინეს ერთიანობა, მაგრამ ხალხურ მეტყველებაში იგი მრავალ ახალ დიალექტად დაიშალა. თანამედროვე ბერძნული დიალექტები, ცაკონურის გარდა, კოინეს

შემდეგდროინდელ განშტოებებს წარმოადგენს. როდის, რომელ ეპოქაში მოხდა ამ დიალექტთა ფორმირება, დღეისათვის მეცნიერების გადაუჭრელ პრობლემას წარმოადგენს, რადგანაც დოკუმენტური მასალა ძალზე ძუნწია, პურისტული ლიტერატურული წყაროები ვერ აწვდის მას საჭირო ინფორმაციას, ამასთან, როგორც ჩანს, დიფერენციაცია სრულდება იმ პერიოდში, რომელსაც ბიზანტიის კულტურის ისტორიაში „ბნელ ხანას“ უწოდებენ, როდესაც არაბთა შემოსევებისა და განუწყვეტელი დარბევების წყალობით, სულს ლაფავდა ძველი ცივილიზაცია, ისპობოდა და ნადგურდებოდა ძველი ძეგლები და არ იქმნებოდა ახალი. წარწერები — უმთავრესად ეპიტაფიები — სიმბოლურად კარგად გამოხატავს ჩამქრალი კულტურის სასაფლაოდ ქცეული აღმოსავლეთ რომის იმპერიის ბედს. ესაა VI — XI საუკუნეები. არაბთა ბატონობამ ოდესღაც ელინისტური ქვეყნების დიდი ნაწილის სახელმწიფო-პოლიტიკური და, ამდენად, საზოგადოებრივი არენიდანაც, განდევნა ბერძნული ენა. იგი ამიერიდან აღარაა „მსოფლიო ენა“ და სიცოცხლეს აგრძელებს ერთმანეთისაგან იზოლირებულ ტერიტორიებზე. ამ ხანის დიალექტოლოგიური საკითხების კვლევა ძირითადად ემყარება ლიტერატურულ ტექსტებში შემჩნეული დიალექტური ტენდენციების შედარებას ახალ ბერძნულ დიალექტებთან. ბგერათსისტემის შესწავლისათვის კი მნიშვნელოვან წყაროდ რჩება „შედგომები“, „ხალხური ელემენტები“ ლიტერატურულ ტექსტებში, უცხო ენებში შესული ბერძნული სიტყვები და, პირუკუ, უცხო ენებიდან ბერძნულში შემოსულ სიტყვათა აღნაგობა.

შუა საუკუნეებში ბერძნულ ენაზე ლაპარაკობდნენ საკუთრივ საბერძნეთში, ეგეოსის ზღვის კუნძულებზე, სამხრეთ იტალიაში, მცირე აზიის ბერძნული დასახლების რაიონებში, კუნძულ კვიპროსზე, კრეტაზე. რაც შეეხება დანარჩენ ქვეყნებს (სირია, პალესტინა, მესოპოტამია, ეგვიპტე), იქ ბერძნული ენა დარჩა ცალკეული კულტურულ-ლიტერატურული თუ სამონასტრო ცენტრების სამწიგნობრო და საღვთისმეტყველო ენად. ამ ადგილებში, ცხადია, იგი ნელა ვითარდებოდა და ამასთან ვერ ასცდებოდა გარემომცველი ენის გავლენასაც. დრომ არ შემოინახა საჭირო მასალა ამ საკითხზე მსჯელობის ფართოდ გასაშლელად.

სამონასტრო კერებში, როგორც ცნობილია, მრავალ ენაზე მიმდინარეობდა მთარგმნელობითი მოღვაწეობა. მთარგმანებში ჩანს კვალი იმდროინდელი ბერძნული წარმოთქმისა საკუთარი სახელების გადმოცემაში, თუ სხვა სახის ბერძნობებში. ასეთ მასალაზე დაყ-

რდნობით შეიძლება ფონეტიკის საკითხთა მთელი წყების გაშუქება, მაგრამ შეცდომის დამწვბაც ძალზედ იოლია.

ქართული სამონასტრო-კულტურული ცენტრები მრავლად იყო ბიზანტიის ტერიტორიაზე: ოლიმპოს მთა, შავი მთა, საბაწმოდის ლავრა, ქალკედონის ნახევარკუნძულის უდიდესი სამონასტრო ცენტრი და სხვ. საქართველოში თავს იყრიდა სხვადასხვა სალიტერატურო სკოლიდან მომდინარე თარგმანები. ნუსხები მრავლდებოდა. სალიტერატურო ცენტრებს ერთმანეთთან კავშირი ჰქონდა და ხშირია, როდესაც ათონის ქართველთა მონასტერში შესრულებული თარგმანი ჩვენთვის სინური ხელნაწერითაა ცნობილი და პირიქით¹. როდესაც ჩვენ ბიზანტიური ბერძნულის თავისებურებათა ამოკითხვას ვცდილობთ ამ თარგმანებში შემონახული მასალის დახმარებით, აუცილებელი პირობაა, მკაცრად განისაზღვროს ხელნაწერის წარმოქმნის გეოგრაფიული არე და დრო. წინააღმდეგ შემთხვევაში ვიღებთ შეუსაბამო ფაქტების თავმოყრას და მათი განხილვისა და მორიგების ცდა, შესაძლოა, იმთავითვე მცდარ საფუძველს დაემყაროს.

ბიზანტიური დიალექტოლოგია, ამ სიტყვის სრული მნიშვნელობით, ჯერ კიდევ პირობითი მცნებაა. ლუდვიგ რადერმახერი მას „მომავლის იმედის საკითხს“ უწოდებს². ამიტომაც, მეცნიერულ გამოკვლევებში ხშირად შეხედებით გამოთქმას — „როგორც ჩანს, ეს რომელიღაც ბერძნულ დიალექტს ახასიათებდაო“. ზოგჯერ ეს „რომელიღაც“ დიალექტი ირკვევა, ზოგჯერ კი საკითხი ღიად რჩება.

სიმონ ყაუხჩიშვილის გამოკვლევებმა ნათელი გახადა, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ქართულ წყაროებში დადასტურებული ბერძნული სიტყვების ყოველმხრივი შესწავლისა როგორც ქართული, ასევე ბერძნული მეცნიერებისათვის. გიორგი ამარტოლის ხრონოგრაფის ქართული თარგმანის განხილვისას მეცნიერი დიდ ადგილს უთმობს ამ საკითხს და აღნიშნავს: „ბერძნული სიტყვებისა და საკუთარი სახელების ქართულად გადმოცემის საკითხი ჩვენ მიგვაჩნია ერთ-ერთ იმ დიდ საკითხად, რომელმაც უნდა გადასწყვიტოს ძველი ქართული სამწერლო ძეგლების თარგმნილობის პრობლემა. ამიტომ დიდი დანაშაული იქნებოდა გვერდი აგვეხვია ჩვენი ხრონოგრაფისთანა დიდ ძეგლში გაბნეული მასალისათვის, რომელიც ამ პრობლემის გადაჭრისათვის უმნიშვნელო არ იქნება... ასეთივე დანაშაული

¹ ე. ლ. ნ. ე. ტ. რ. ე. ე. ლ. ი., საზღვარგარეთის ქართული სამწერლო კერების ურთიერთანამშრომლობის ერთი ფაქტი: ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, თბილისი, 1976, გვ. 135—139.

² L. Radermacher, Koine, Wien, 1947. S. 29.

იქნებოდა მკვლევარის მხრივ, თუ ის განუხილველად დატოვებდა იმ მასალას, რომელიც საშუალო ბერძნულის ფონეტიკის საკითხებისათვის უაღრესი მნიშვნელობის არის³ და იქვე დასძენს, რომ ჯერ ჩვენში აღნიშნულ საკითხზე არაფერი დაწერილაო. ეს იყო 1926 წელს. მას შემდეგ მრავალი ფასდაუდებელი ძეგლი გამოვლინდა, გამოქვეყნდა მრავალი ხელნაწერი, დიბეჭდა ძველი ქართული ენისა და ლიტერატურის უმნიშვნელოვანეს თხზულებათა მრავალი ტომი — ორიგინალური ქართული წყაროები, თუ სხვა ენებიდან შესრულებული თარგმანები. ამ ძეგლთა გამომცემელნი თითქმის ყოველთვის უთმობენ საგანგებო აღგილს ბერძნული სიტყვების ქართულად გადმოცემის საკითხს — უმთავრესად მხოლოდ საილუსტრაციო მასალის ჩვენებით და თუ ამ ჩვენებებს თვალს გადავავლებთ, ვნახავთ, რომ ხშირად ჰქირს რეალური სურათის წარმოდგენა ბიზანტიურ ბერძნულ წარმოთქმაზე: ის რომ ერთსა და იმავე ძეგლში ვხვდებით სიტყვებს უძველესი ბერძნული გამოთქმითაც და ახლითაც — ეს გასაგებია იმ შემთხვევაში, როდესაც უახლესის გვერდით გვაქვს ტრადიციით დაკანონებული უძველესი ნახესობა. მაგრამ როდესაც ანტიკური ხანის ბერძნული გაფორმებით ვხვდებით გვიანბიზანტიურ სიტყვას ან გამოთქმას, ან ბიზანტიურ ხანაში შესრულებულ თარგმანში დადასტურებული ბერძნული სიტყვები ქართულში მანამდე უცნობია და ისინი ერთი შეხედვით უძველესი გამოთქმითაა გადმოტანილი, ცხადია, იბადება კითხვა — საიდან მომდინარეობს თარგმანი? სად, რომელ გარემოში შემოინახა ბერძნულმა ენამ ის მოვლენები, რაც საერთობერძნულს, რომელიც ბიზანტიურისათვის ერთადერთი სალიტერატურო ენაა, ათეულის საუკუნის წინაც აღარ ახასიათებს? ერთი სიტყვით, საყოველთაოდ ცნობილი ბიზანტიური წარმოთქმის გვერდით საძიებელი გახდა წყარო წარმოთქმის სხვა სისტემისა, რომელსაც რიგ შემთხვევაში მკვეთრად გამოსახული არქაისტული თავისებურებები ახასიათებდა თვით IX — X საუკუნეებამდე და, შესაძლოა, შემდეგაც.

ამ მხრივ ჩვენი ყურადღება მიიქცია 1971 წელს ფილოლ. მეცნ. დოქტორის ელენე მეტრეველის მიერ გამოქვეყნებულმა კრებულმა „ძლისპირნი და ღმრთისმშობლისანი“, ქართული ირმოლოგიონის ორმა ძეგლმა რედაქციამ, რომლის ბერძნული წარმომადგენლობაც ყოველგვარ ექვევარეშეა. გამომცემისათვის გამოყენებულ ხელნაწერთაგან ოთხი X საუკუნისაა და გამომცემლის აზრით, შექმნილი უნ-

³ ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, გიორგი ამარტოლის ხრონოგრაფის ქართული თარგმანი, ნაწ. II, გამოკლევა, ტფილისი, 1926, გვ. 57.

და იყოს საბაწმიდის ქართულ ჰიმნოგრაფიულ სკოლაში. „ძლისპირებში“ ყოველ ქართულ ძლისპირს ზედწარწერის სახით ახლავს. ქართული ტრანსკრიფციით შესრულებული მისი ბერძნული დედნისა თუ შესატყვისის დასაწყისი. ელ. მეტრეველის აზრით, ხელნაწერები ერთმანეთისაგან არ მომდინარეობს⁴. ტრანსკრიფცია ხშირად ძალზე დამახინჯებულია, ხშირად სიტყვა შუაზე წყდება, არც სიტყვებია დანაწევრებით მოცემული, ან არასწორადაა დანაწევრებული, მაგრამ მთლიანობაში მაინც საგულისხმო და ძალზედ საინტერესო სურათი იქმნება.

რამდენადაც საკითხი შეეხება წარმოთქმას, აქვე ხაზი უნდა გაესვას იმ გარემოებას, რომ ეს სწორედ ტრანსკრიფციაა და არა ტრანსლიტერაცია. პირველ რიგში ამას თვითონ მასალაც კარგად ადასტურებს, მაგრამ აქ მაინც დავიმოწმებთ ელ. მეტრეველის მოსაზრებას, რომლის მიხედვითაც „ასოთა და მარცვალთა დაკლება, ასოთა შეცვლა და სიტყვათა დამახინჯებები ტრანსკრიფციებში უნდა აიხსნას ერთი მხრით იმით, რომ ქართულ ხელნაწერთა გადმოწერი თუ ძლისპირთა ამ რედაქციის პირველი შემდგენელი ბერძნულ ძლისპირს აკუთნებდად აღიქვამდა და ასევე გადმოჰქონდა ტრანსკრიფციაში“⁵. და იქვე: „ქართველი პროფესიონალი მგალობლები, სანამ ქართული ძლისპირები ბერძნულ კილოს შეითვისებდნენ და დამკვიდრდებოდნენ ქართულ ლიტურგიკულ პრაქტიკაში, ახალი ტიპის საგალობელს ასრულებდნენ ბერძნულად. როგორც ჩანს, ასევე ზეპირად წერდნენ ისინი ზოგჯერ ქართული ძლისპირის ბერძნული შესატყვისის დასაწყისის ტრანსკრიფციას“⁶.

რითაა ეს მასალა საყურადღებო?

პირველ რიგში იმით, რომ იგი ახალ და მეტად საგულისხმო ინფორმაციას გვაწვდის ბიზანტიური წარმოთქმის ერთიანი სისტემის მიღმა არსებული მოვლენების შესასწავლად. იმ მოვლენებისა, რომელთა გათვალისწინებაც, ბერძნულთან ერთად, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ჩვენთვის, ქართული ფილოლოგიური კვლევისათვის. ამ მასალამ საშუალება მოგვცა დიფერენცირებულად წარმოგვედგინა საზღვარგარეთის სამონასტრო ცენტრებში ქართულად შესრულებულ თარგმანთა ორი ძირითადი ნაკადი და ორი

⁴ ძლისპირნი..., გამოსცა და გამოკლევა დაურთო ელენე მეტრეველმა, თბ., 1971, გვ. 032.

⁵ იქვე, გვ. 032—033.

⁶ ძლისპირნი..., გვ. 033.

სხვადასხვა ხაზი, რომლითაც ეს ძეგლები გზას იკვლევდნენ ჩვენში და შემდეგ, წარმოქმნის ადგილიდან დაშორების გამო, როგორ კარგავდნენ ხელნაწერები მათი წარმომავლობის დამადასტურებელ ზოგიერთ უტყუარ ნიშანსა და თავისებურებას. ესენია: საკუთრივ ბერძნული, უფრო ზუსტად ათონურ-კონსტანტინეპოლური და სამხრეთ-აღმოსავლური, კერძოდ, სინურ-პალესტინური გზა ჩვენი თარგმანებისა.

წინამდებარე ნაშრომი ძირითადად ეხება ამ უკანასკნელის — სამხრეთ-აღმოსავლური ბერძნულის წარმოთქმის თავისებურებებს. აქ განვიხილავთ რამდენიმე ძირითად, დაპირისპირებისათვის განსაკუთრებით თვალსაჩინო საკითხს: პალატალური [π] ბგერის პრობლემას ბიზანტიურში და ხშულთა სპირანტიზაციის საკითხს.

პალატალური უ ბგერისათვის ბიზანტიური პერძნულში

თანამედროვე ბერძნულს [i] ხმოვნისათვის ექვსი ნიშანი მოეპოვება: ι, η, υ, ει, οι, υι. ისინი დღეს გამოთქმაში არ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, მაგრამ, ცხადია, ისტორიულად ასე არ შეიძლებოდა ყოფილიყო.

ბერძნული ალფაბეტური სიმბოლოების ინტერპრეტაცია დღემდე აქტუალურ პრობლემად რჩება. კვლევის ისტორია სათავეს XV — XVI სს-დან იღებს და, შეიძლება ითქვას, რომ ძირითადი ამ მხრივ ახსნილი და დადგენილია. მაგრამ ყოველ ახალ დროს, ახალ აღმოჩენებს — ხელნაწერები იქნება ეს, პაპირუსები, თუ წარწერები, ახალი სინათლე შეაქვს საკითხთა სიმრავლეში, ემპირიული მასალის გაზრდა ხშირად ახლებურად აშუქებს უკვე დადგენილ ფაქტებს.

თუ რა ხასიათის ბგერას აღნიშნავდა υ და დიფთონგი οι ძველბერძნულსა და ბიზანტიურში, ამის შესახებ ჩვენ დაწვრილებით ვმსჯელობთ ნაშრომში „ბიზანტიური ბერძნულის ფონეტიკის საკითხები“ (თბ., 1965). აქ მოკლედ გავიმეორებთ ზოგიერთ დებულებას და განვიხილავთ იმ მასალას, რომელიც ზემოდასახელებულ ნაშრომში გათვალისწინებული არ იყო.

სამეცნიერო ლიტერატურაში დღეისათვის ცნობილი ფაქტია, რომ გრაფემა υ ბერძნულ ალფაბეტში შემოიღეს [u] ხმოვნის აღსანიშნავად. ამას ადასტურებს პირველ რიგში ძველი ბერძნული დიალექტების — ბეოტიურის, ლაკონიურის, არკადიულ-კვიპროსულის და სხვათა მონაცემები¹ და მეორეც — უძველესი ბერძნული ნასესხობები ლათინურში, ძველსპარსულში, ინდურში².

ძვ. წ. VII ს-თვის იონიურ-ატყურში υ ნიშნით გადმოცემული ბგერა პალატალურ ხასიათს იძენს, ვიწროვდება და გამოთქმაში

1. C. D. Buck, The Greek Dialects, Chicago, 1955, p. 26.

2. E. H. Sturtevant, Pronunciation of Greek and Latin, Philadelphia, 1940, p. 41—44.

უახლოვდება გერმანულ $\ddot{u}$ -ს³. შემდგომ საუკუნეებში ცვლილება წარიმართა ლაბიალური ელემენტის დასუსტებით და ახ. წ. VIII — X ს-თვის პროცესი დამთავრდა u -ის სრული გათანაბრებით [i] ბგერასთან, თავდაპირველად ეგვიპტური გავლენის არეალში, სადაც u -ისა და e -ს მონაცვლეობა სისტემატურ ხასიათს ატარებს უკვე ახ. წ. II საუკუნიდან, ხოლო შემდეგ საყოველთაო ხდება.

აქვე უნდა გავიხსენოთ oi დიფთონგიც, რომელიც მონოფთონგიზაციის შედეგად ძვ. წ. III საუკუნიდან u -ის მსგავსად [ü]-დ გამოითქმის⁴. ამას ადასტურებს u -ისა და oi დიფთონგის სისტემატური მონაცვლეობა ბერძნულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში, ხელნაწერებსა და პაპირუსებში. ახ. წ. II — III სს. ამგვარი გრაფიკული აღრევა ხშირია რომის ებრაული კატაკომბების ბერძნულ წარწერებში⁵. VIII — X საუკუნეებიდან oi დიფთონგი, ისევე როგორც u , გადადის [i]-ში.

ეს სქემატური დახასიათება, რა თქმა უნდა, არ ასახავს ამ ფონემათა ისტორიული ცვლილების ყველა ლოკალურ თავისებურებას. გვიანელინისტური და ბიზანტიური ხანის წარწერებსა და ხელნაწერებში დადასტურებული ფორმები სიტყვებისა (რომელთაგან ნაწილი ახალ ბერძნულშიც დამკვიდრდა) $\chi\rho\iota\sigma\sigma\acute{\epsilon}$ (= $\chi\rho\iota\sigma\acute{\epsilon}$), $\alpha\rho\iota\sigma\phi\acute{\alpha}$ (= $\alpha\rho\iota\phi\acute{\alpha}$), $\sigma\iota\sigma\tau\acute{\iota}\zeta\alpha$ (= $\sigma\iota\sigma\tau\acute{\iota}\zeta\alpha$), $\gamma\iota\sigma\upsilon\alpha\iota\chi\alpha$ (= $\gamma\iota\sigma\upsilon\alpha\iota\chi\alpha$), $\phi\iota\sigma\sigma\omega$, (= $\phi\iota\sigma\omega$), $\sigma\iota\varsigma$ (= $\sigma\varsigma$) და სხვა, სადაც oi ენაცვლება u -ს და, მაშასადამე, ამ სიტყვებში ისმის [u] ხმოვანი და არა [ü], ახსნას მოითხოვდა. იყო ეს სპორადული მოვლენა, უცხო ენათა გავლენით გამოწვეული, თუ მიღთითებდა u -ის ძველი წარმოთქმის შენარჩუნებაზე.

გასული საუკუნის ბოლოს K. Dieterich-მა პირველმა სცადა ბერძნული ენის ცვლილებათა ხასიათი შეესწავლა არა მხოლოდ ქრონოლოგიური პრინციპით, არამედ ე. წ. „გეოგრაფიული“ პრინციპითაც. ბგერათა მონაცვლეობის სიხშირისა და რაობის მიხედვით, რადგანაც u -ისა და e -ს აღრევის ძირითადი შემთხვევები ეგვიპტურ პაპირუსებზე მოდიოდა, ხოლო u -ის გადასვლა oi -ში მცირეაზიურ წარწერებზე, მან დაასკვნა, რომ u თავდაპირველად ეგვიპტურის გავლენით გადავიდა [i]-ში, ხოლო მცირე აზიის ტერიტო-

³ სხვა დიალექტებში ის დიდხანს ინარჩუნებს ძველ ბუნებას.

⁴ თავდაპირველად ბეოტიურ დიალექტში.

⁵ H. Leon, The Language of the Greek Inscriptions from the Jewish Catacombs of Rome: Transactions and Preceedings of the American Philological Association, v 58, Philadelphia, 1927, p. 224.

რიაზე ადგილობრივი ენებისათვის უცხო [ü] ბგერა შეიცვალა [u]-თი⁶.

ახალბერძნულ დიალექტთაგან ცაკონურში, ეგინაზე, მეგარასა და ათენის ძველ დიალექტში, სამხრეთ იტალიის ბერძნულ დიალექტებში, მცირე აზიის კუნძულებზე (ქიოსზე, იკაროსზე, სიმინზე...), კვიპროსზე უ-ისა და ი-ს ადგილს ხშირად იკერს იუ [u]: τῷσπᾶμᾱι (=χαῖμᾱι), σῆμα (=σημα), τῷσῆμα (=χοῖμα), χσῖμα (=ξῖμα) და სხვა⁷. ი-სა და უ-ის შენაცვლება იუ-თი იმიტომ მოხდა, რომ [u] ხმოვანს დღეისათვის მხოლოდ იუ დიგრაფი გადმოსცემს. ცაკონური დიალექტი ერთადერთია ახალ ბერძნულ დიალექტთა შორის, რომელიც კოინედან კი არ მომდინარეობს, არამედ ძველი ლაკონიური დიალექტის⁸ თანამედროვე შემკვიდრეს წარმოადგენს. ამ შემთხვევაში მცირეაზიური ენების გავლენა არ ივარაუდება და მეცნიერება მასში ხედავს ძველი ლაკონიური დიალექტის დამახასიათებელ ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ელემენტს⁹. მაშასადამე, საქმის ვითარება ასე უნდა წარმოვიდგისოთ: უძველესი წარმოთქმის შენარჩუნების გვერდით (ცაკონურის მაგალითი) ბერძნულ სამყაროში ერთი მხრივ გვაქვს:

u [u] > [ü] > [i] || o: [oi] > [ü] > [i]

მეორე მხრივ:

u [u] > [ü] > [u] || o: [oi] > [ü] > [u]

როგორც ვხედავთ, პირველ შემთხვევაში შედეგს განსაზღვრავს დელაბიალიზაციის პროცესი, ხოლო მეორე შემთხვევაში — დეპალაბიალიზაციისა.

თუ ძველი ქართული ენისა და ლიტერატურის ძეგლებში, ბერძნულიდან ნათარგმნსა თუ ორიგინალურში, დაცულ ბერძნულ სი-

⁶ K. Dieterich, Untersuchungen zur Geschichte der griechischen Sprache, Leipzig, 1898, S. 23—29. შედარებისათვის: როდესაც სლავურში ამ ენის ბგერათსისტემისათვის უჩვეულო კომპლექსები გაჩნდა -мю, вю, кю, гю და სხვ. — мюро, прозвютеръ, кюпарисъ. Егюпетъ, ისინი შეიცვალა მისთვის ბუნებრივი му, ву, ку, гу კომპლექსებით (Ю. А. Романичев, Структура слов греческого происхождения в русском языке — Диссертация, Москва, 1965, с. 22).

⁷ A. Thumb, A Handbook of the Modern Greek Language, Chicago, 1964, p. 8; K. Dieterich, Unters. zur Gesch., S. 275; მისივე; Sprache und Volksüberlieferungen der südlichen Sporaden, Wien, 1908, S. 32—33; G. Rohlf, Italogriechische Sprichwörter, München, 1971, S. 28, 35, 38, 73...

⁸ ეკუთვნის დორიულ დიალექტთა ჯგუფს

⁹ C. D. Buck, The Gr. Dial., p. 26.

ტყეებსა და საკუთარ სახელებს გულდასმით გადავსინჯავთ უ-ის წარმოთქმის საკითხთან დაკავშირებით, ვნახავთ, რომ მან შემოგვინახა ბერძნული ფონემის ცვლილების თითქმის ყველა საფეხური — უძველესიდან უახლესამდე: როდესაც უ აღნიშნავდა [u]-ს (მაგ., პური *πυρός*), როდესაც იგი აღნიშნავდა [ü]-ს (რუმოჲ *ῥωμῆος*, სზნი-დისი *συνειδησις*, ჯპარხოზი *ῥαπαρχος*, ჯპატოსი *ῥαπατος* და სხვ.) და როდესაც იგი გადმოსცემდა [i]-ს (იპათიოსი *ἱπατοις*, ლიტონი *λίτων*, ლსუთი, პირლო *πύργος* და სხვ.) მაგრამ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ უ-ისათვის „უ“ შესატყვისი ყოველთვის არ მიუთითებს მის უძველეს წარმოთქმაზე და რომ ასეთი შესატყვისი მოსალოდნელია კოინეზე როგორც უცხოენოვანი, ასევე ზოგიერთი საკუთრივ ბერძნული დიალექტის გავლენითაც. მუშაობის პროცესში გამოვლინდა ის ძირითადი წყარო, საიდანაც ასეთი შესატყვისის ფართო ნაკადი უნდა შემოქრილიყო ბერძნულიდან ნათარგმნ ქართულ ძეგლებში. ეს არის სინურ-პალესტინური გზა ჩვენი თარგმანებისა.

სინა-საბაწმიდური წარმომავლობის ძლისპირთა ქართული ტრანსკრიპციით შესრულებულმა ბერძნულმა ზედწარწერებმა ნათელყო, რომ პალესტინის ბერძნულში, უმთავრეს ბერძნულ დიალექტთა საპირისპიროდ, ასევე საპირისპიროდ საერთო ბერძნული ენის — კოინესი, ადგილი აქვს [ü] ფონემის არა იოტიზაციის, არამედ პალატალობის დაკარგვის ტენდენციას და მის გადასვლას [u]-ში, ანუ მის დაბრუნებას უძველესი წარმოთქმისაკენ.

აქ უ-ის ძირითადი შესატყვისი არის „უ“, მიუხედავად იმისა, რომ ქართულს გრაფემა კ-ც გააჩნდა და იგი სათანადოდაც არის გამოყენებული ძლისპირთა ქართულ თარგმანებში:

აბუსოს	OL	(№ 284; 249 OL ¹⁰)	ἄβυσσος
დუნამი	OL	(237)	δυνάμει
ეკალუფსენ	OL	(298)	ἐκάλυσεν
ეკუქლოსე	OL	(249)	ἐκῆλσεν
თუსო	L	(191).	θῦσσα
კურიე	H	(370; 272 L; 322 HL; 338 HL და სხვ.	κύριε
კლუდონი	OL	(247)	κλῦδων
მელალუნომენ	L	(226)	μεγαλύνειν

¹⁰ დასახელებული ციფრი ყველგან გულისხმობს ძლისპირთა ნომერს, რომელიც მოგვს ელ. მეტრეველის გამოცემის მიხედვით.

მოლესე	LO	(225) ¹¹	Μωσῆς ¹²
მუსტირიონ	L	(100)	μυστήριον
ნუქს	LOH	(311)	νύξ
ნუქტოს	L	(28; 361 OLh; 362 OhH)	νυκτός
პური	HL	(142; 203 LO; 254 OL; 319 L; 320 OH; 324 OH)	πυρί, πυρός
პლატუტერა	OLHh	(396)	πλατυτέρα
სუ	LH	(349; 350 OLH)	σῦ
სუნდესმუ	O	(280)	συνδέσμος
ტუპოს	L	(53)	τύπος
ტურანიკუ	O	(ტურანეკუი L 291)	τυραννικόν
ტურანუ	H	(ტურანო L ტურანუ h ტურარუ O 389)	τυράνου
უპერ	OL	(264)	ὑπέρ
უმნონ	L	(49)	ὑμνον
ფსუში	H	(123)	ψυχή

და მრავალი სხვა. სულ 80-მდე შემთხვევა ზ-ის ასეთი გადმოცემისა, დაახლოებით 700-გვერდიან ხელნაწერში, ისიც ძლისპირთა ორ-სამ სიტყვიან ზედწარწერებში, ვფიქრობთ, ექვს არ ტოვებს, რომ ის სრულიად რეალურ ვითარებას ასახავს. ელენე მეტრეველის აზრით, ხელნაწერები დიდად არ უნდა იყოს დაშორებული ძლისპირთა კრებულიდან შედგენისა და თარგმანთა შესრულების დროსთან. ამდენად სავარაუდოა, რომ ჩვენს მასალაში წარმოდგენილია IX — X სს-ის ბერძნული წარმოთქმა.

რატომ არ ისმის აქ საკითხი ზ-ის უძველესი წარმოთქმის შენარჩუნებაზე, რატომღა გამორიცხული, რომ პალესტინის ბერძნულს, იმ ქვეყნისა, რომელიც ძველი და ახალი საეკლესიო მანძილზე ბერძნულ სამყაროს ეკუთვნოდა, შემონახული ჰქონდეს ზ-ის უძველესი ბუნება და ხასიათი?

¹¹ ტრანსკრიფციაში ასეა, მაგრამ ირმოსის ტექსტის ქართულ თარგმანში კეთილშელობით: „მ ო ს ე მთასა წმიდასა“... ძლისპირნი, გვ. 130.

¹² ამ ბერძნული ფორმით უნდა იყოს გამოწვეული ქართულში „მოესე“ შესატყვისი და არა სომხურის გავლენით, როგორც ვწერდით ნაშრომში „ბიზანტიური ბერძნული ფონეტიკის საკითხები, I, თბ., 1965, გვ. 24; იხ. აგრეთვე, ს. ყაუხჩი-შვილი, გიორგი ამარტოლის ხრონოგრაფის ქართული თარგმანი, ნაწ. II, ტფილისი, 1926, გვ. 67.

საქმე ისაა, რომ ალექსანდრე მაკედონელის იმპერიის ენა კოინე იყო და არა რომელიმე ბერძნული დიალექტი. კოინე (საერთო ბერძნული) მოდიფიცირებული ატიკურია. ატიკური კი, იონიურთან ერთად, ის დიალექტია, სადაც ყველაზე ადრე იჩინა თავი (ძვ. წ. მე-7 საუკუნეშივე) υ -თი გამოხატული $[\text{u}]$ ხმოვნის დავიწროების, პალატალურ $[\text{ju}]$ ხმოვნად გარდაქმნის ტენდენციამ. ამდენად, იმთავითვე საფუძველსაა მოკლებული, აღნიშნულ შემთხვევაში ვეძებოთ უძველესი წარმოთქმის კვალი.

υ -ის $[\text{u}]$ -დ წარმოთქმის საფეხური საკმაოდ გამძლე აღმოჩნდა ბერძნულისათვის. იგი ახ. წ. X საუკუნემდე აღწევს ცალკეულ დიალექტებში, ხოლო ლიტერატურულ გამოთქმაში XI — XII საუკუნეებშიც არ ჩანს უარყოფილი. ამაზე განსაკუთრებით ნათლად მეტყველებს ათონური და საზოგადოდ, ჩრდილო-დასავლური წარმომავლობის ქართული თარგმანები. იოანე პეტრიწის შრომებში υ ბერძნულ სიტყვებში მცირე გამონაკლისის გარდა გადმოცემულია ζ -თი: ჰპოვათრა $\text{h}\pi\omicron\text{v}\acute{\alpha}\theta\text{ra}$ (ტ. II, 126, 26), სუმპერაზმა $\text{sum}\acute{\pi}\epsilon\text{ra}\text{zma}$ (ტ. II, 10, 27; 11,5 და ხშირად), თვრათენად $\text{thvra}\text{th}\epsilon\text{nad}$ (ტ. II, 58,5), ამელჟობობობა $\text{am}\epsilon\lambda\text{zobobob}\alpha$ (ტ. II, 173, 7), რვთმოა $\text{rvth}\mu\alpha$ (II, 86, 24), ნჳნი nvni (II, 114, 22), პვრსოა $\text{pvrs}\omicron\alpha$ (II, 78, 16) და სხვ¹³. ამაზე უნდა მეტყველებდეს ძლისპირთა ზედწარწერებში დადასტურებული მაგალითებიც υ -ის გადმოცემისა „ჴ“ „უი“ „ი“ და „იო“-თი. ნიშანდობლივია, რომ 24 ასეთი შემთხვევიდან 20 ერთი და იგივე სიტყვაზე — $\text{x}\acute{\alpha}\rho\iota\omicron\varsigma$ -ზე — უფალზე, ღმერთზე მოდის:

$$\upsilon = \zeta$$

ეჴვჴ...	O	(220)	ἐκφυσῆσα
კვრიე		(124 H; 155 HO; 238 O; 272 O; 277 O; 315 O და სხვ.)	κάριε
მელაღვნომენ	O	(220)	μεγαλύνομεν

$$\upsilon = \zeta\text{io}$$

კვიმინა	H	(66)	κυμαίνοντι.
---------	---	------	-------------

¹³ იო ა ნ ე პ ე ტ რ ი წ ი, შრომები, II, გამოსცა შ. ნუცუბიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1937, XVI—XVIII ს. . ხელნაწერების მიხედვით. იხ. აგრეთვე უძველესი, XIII ს. ხელნაწერი კორნელი კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის RII № 32 ფონდში.

ს=უი

კუირიე (64 L; 76 L; 238 L; 277 L; 339 H; 401 L)
პროსკუინე... L (146) პროσχυσιμένη

ს=იო

ხრიოს H (141) ჯრსფ

პალესტინის ბერძნული წარმოთქმის კვალი საგრძნობია ბერძნულიდან ნათარგმნ იმ ქართულ ძეგლთა გვიანდელ ხელნაწერებშიც, რომლებიც ჩვენი მწერლობის უძველეს პერიოდს, IV—V საუკუნეებს, ანუ არაბობამდელ პერიოდს განეკუთვნება. აქ შეიძლება მოვიხმოთ „ადიშის ოთხთავის“ მონაცემები¹⁴, სადაც ილ-სა და ხ-სათვის ძირითადი „ვ“ შესატყვისის გვერდით გვაქვს „უ“-ც:

ასური	(მარკ. 7, 26)	Σάρα
ასურეთს	(ლ. 2, 2)	Σαρᾶς
მური	(მთ. 2, 11)	σάρων
მურისა	(იოვ. 19, 39)	σάρων
სფურიდი	(მთ. 15, 37)	σφαριδας
სუმუროვანი	(მარკ. 15, 23)	Σεμαρυαμηνον
ტუროსისათა	(მარკ. 7, 23)	Τύρος
უსუპსა	(იოვ. 19, 29)	Σαυαπ

ი=უ

ფუნიკელ ¹⁵	(მარკ. 7, 29)	Φυνικιασ
ლუნოა	(მთ. 9, 17; მარკ. 2, 22)	Λυνον

და იქნებ ქართული ფორმაც სიტყვისა „ფსალმუნი“ სწორედ ამ გზით მოდის: ψαλμοι (საქმე, 13, 33 nom. pl.) — [ფსალმუ]: ფსალმუნნი, მრავლობითი რიცხვის ორმაგი წარმოებით ქართულში¹⁶.

¹⁴ ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით, გამოსცა აკაკი შანიძე, თბილისი, 1945.

¹⁵ გამოცემაში აკაკი შანიძე ასწორებს მხოლოდ ამ ფორმას: „ფუნიკელ“

¹⁶ ს. ყაუხჩიშვილის აზრით, ფსალმონ > ფსალმუნ გარდაქმნა ბერძნულ ნიშნულზე იმით არის გახსენებული, რომ „მახვილიანი ი-ს თვ-დ ქცევა ბერძნულში

მსგავსი ვითარება გვაქვს „საქმე მოციქულთას“ IX — X საუკუნეების სინური ხელნაწერების მიხედვით გამოცემულ ძველქართულ თარგმანშიც:

ლოუღას	(9,32)	Λύδμων
ლოუღიაჲსსა	(16, 40)	Λυδμων
ლოუსტრად	(B: 14, 68)	Λύστρα

მეტად იშვიათი მოვლენაა და თავისთავადაც ძნელი ასახსნელია (იხ. Dieterich, 17—18). ასე რომ ეს შეიძლება ქართულ ნიადაგზე იყოს მომხდარი, სადაც ონის ნაცვალად უნი ჩვენ სხვა შემთხვევებშიაც გვაქვს — წერს იგი (იხ. ს. ყაუხჩიშვილი, ბრონოგრაფი, II, გვ. 67—68).

აკაკი შანიძე სიტყვას ბერძნული აკუზატივის ფორმით შეთვისებულად მიიჩნევს *ψαλμδς*, აც. *ψαλμδ* მსგავსად მოქლონისა, ბერძნული *μοχλδς* აც. *μοχλδς*. მისი აზრითაც, ონის უნად ქცევა ქართულში უნდა მომხდარიყო, რასაც უთუოდ შეუწყო ხელი ბაგისმიერმა მანძაო. აკაკი შანიძე ასახელებს აგრეთვე სვანურში ბერძნული აკუზატივის უნ-იან ფორმას გამოთქმაში: უ/შუეს სტარუნს ირენი—პირს ჭეარს იწერს (იხ. სინური მრავალთავი 864 წლისა, თბილისი. 1959, გვ. 313; მ. შანიძე, ფსალმუნთა წიგნის ძველი ქართული თარგმანები/სალოქტორო დისერტაცია, თბ., 1974, გვ. 12—20).

შეიძლებოდა დაგვეშვა კიდევ ერთი ვარაუდი: სესხება გვექონდეს არა აკუზატივის ფორმით, არამედ მრავლობითი რიცხვის გენტივისა, რომელსაც მოითხოვს გამოთქმა *ψλμδς* აც. *ψαλμδ* — წიგნი ფსალმუნთა. *μ-ν* თანხმოვნებს შორის *ა-ს* გაღასვლა *|* *ს*-ში, თუმცა ის მახვილიანია, ბერძნულშივე უნდა მომხდარიყო. საზოგადოდ ა უფრო ვიწრო ხმოვანი იყო ვიდრე *ო* და ბიზანტიურ ტექსტებში ის უფრო ადრე და ხშირად მონაცვლეობს *ო-სთან*, ვიდრე *ო* (იხ. Dieterich, *Unters. zur Gesch.*, S. 16). S. Psaltes-ის გამოკვლევის, *Grammatik der byzantinischen Chroniken*, მიხედვით აშკარაა, რომ *ο*, *ω* > *ο* *ν* ფართოდაა გავრცელებული ბიზანტიურში: *δρεοισυλδ* | *εθ* *ν* *δρεοισυλδς*, *κλδσρδς* < *κλδρδς*, *κδσνδρδς* < *κδνδρδς*, *λδσκδσδς* < *λδσκδσδς* და მრავალი სხვა (იხ. Psaltes, *Gram.*, S. 38—43). ამ მოვლენის დამადასტურებელი ფაქტები ძველი ქართული ენის ძეგლებშიც მოიპოვება: პლუტინოს — *Πλωτίνος* (აშონ. 89), ფუკინი — *φωκην* (ეკ. დღ. 81, 15; 82, 23), სესთენე — *Σεσθηνη* (საქ. მოც. 18, 17), სესიპატროს — *Σεσιπατριος* (საქ. მოც. 20, 4), იუილოს — *Ίωηλος* (ფლავ. 91 b) და სხვ.

ამრიგად, სიტყვა „ფსალმუნშიც“, თუ ეს ვარაუდი უფრო სარწმუნოა, ჩვენი აზრით, *ο* > *უ* გადასვლა ბერძნული ვითარებით შეიძლება აიხსნას.

საინტერესოა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ „ფსალმუნი“ იმდენად დაკანონებული ფორმაა ქართულში, რომ ბერძნულის შესატყვისი სწორი ფორმა ზოგჯერ შეცდომად მიიჩნევა მეკლევართა მიერ. საბა პალესტინელის ცხოვრების განხილვისას კ. კეკელიძე წერს: „დილაქტური მერყეობა *ო/უ*: *უ* გეხვდება იქ, სადაც *ო* უნდა იყოს: საჩინე... უ-ს მაგიერ *ო*: ფსალმონსა, შოვა, მოხოცებული“ (იხ. კ. კეკელიძე, ცხოვრება საბა პალესტინელისა, კიშენი 1946, გვ. 135). „ფსალმონ“ ფუძით ეს სიტყვა აქა-იქ მაინც გეხვდება ქართულ ძეგლებში. მაგ.: ფსალმონება — *ψδλμδν* (პეტ. ტიპ. 64, 2).

ლუსია	(23, 26)	Λυσία
მუსიად	(16, 7)	Μουσῆαν
სურაკოსად	(B: 28, 12)	Συρακοισαζ და სხვ.

თუმცა ეს თავისებურება უნდა იყოს არა თავდაპირველი, არამედ IX — X საუკუნეების ხელნაწერთა გვიანდელი შენაძენი, ის მაინც მნიშვნელოვანია, როგორც ბერძნული ენის სინურ-პალესტინური წარმოთქმის ერთიანი სისტემის დამადასტურებელი.

რაც შეეხება *υ*-ის გადმოცემას „ი“-თი, რაც აგრეთვე გვხვდება ირმოსთა ტრანსკრიფციებში, ჩვენი აზრით, ის არ უნდა მივიჩნიოთ საერთო ბერძნული იოტიზაციის ამსახველ მოვლენად, არამედ განვიხილოთ სინქრონულ ფონეტიკურ ცვლილებათა ფონზე. მართლაც, 14 ასეთი შემთხვევიდან 10 ლაბიალის მეზობელ პოზიციაში გვაქვს:

აბისო	HL	(88)	ἀβίσσα
ბითონ	L	(54)	βιθόν
ბითუ	L	(62)	βιθῦ
ბიჯია	H	(61)	βιθιν
ბაბილონი	O	(ბაბულონი L 214; 288)	Βαβυλωνί
პანიმნიტე	LH	(311)	πανίμνητε
პიროს	L	(106)	πιρός

სხვა მაგალითებში კი ცვლილება ნარნარას მეზობლობაშია:

ერიტრას	O	(340)	ἐριτρυζ
ნიკტოს	H	ნიკტოს L (133; 84)	νυκτός
კირიე	H	(კუირი L 73)	κίριε

ამ უკანასკნელში, შესაძლოა, უბრალოდ უ იყოს ჩავარდნილი. საზოგადოდ, უნდა აღინიშნოს, რომ *υ*-ის წარმოთქმის ცვლა როგორც ერთი, ასევე მეორე მიმართულებით, ანუ როგორც [i]-სკენ, ასევე [u]-სკენ სწორედ ნარნარებთან შეინიშნება ყველაზე ადრე¹⁷.

υ-ის გადმოცემა „ო“-თი კი [o] და [u] ხმოვნების მონაცვლე-

¹⁷ K. Dieterich, დასახ. ნაშრომი.

ობის შედეგია. რაც ბერძნულს (და ასევე ქართულსაც) ფართოდ ახასიათებს, გრაფიკულიც და ფონეტიკურიც¹⁸.

უ-ის პალესტინური წარმოთქმის განსხვავებულ ბუნებასა და ხასიათს კიდევ უფრო უქველს ხდის ი-ს დიფთონგის ქართული შესატყვისებიც. ი-ს და უ-ს სრულიად იდენტური წარმოთქმისაა აქაც და თუ საერთო ბერძნულში ისინი [i] და მოგვიანებით [i] ხმოვანს აღნიშნავს, ი-ს პალესტინურში [u] ხმოვანს ეტოლება, ზუსტად იგივე ფონეტიკური ვარიანტებითა და თავისებურებებით, რაც უ-ის შემთხვევაში გვქონდა:

აკუ სუ	L	(277)	ἀκούῃ ¹⁹ σου
აკუნ	L	(241)	ἀκούῃ
აპოლონუ	H	(321)	ἀπόλονι
ანუქსო	HO	ანუქსუ L (153)	ἀνιξῶ
აბრამიაუ	L	(199)	Ἀβραμιαῖοι
ენთეუს	OL	ენთეოს H 330	ἐνθῆος
კატენუსა	L	(42)	κατενόηα
კულას	O	(318)	κοιλιάς
ლაუ	HL	(63)	λαοί
მუ	OhHL	(368)	μοί
ნეუ	L	(201)	νέοι
ოსიუ	O უსუ L	(293)	οἱ ὄσιοι
პართენუს	L	პართენოს O (263)	παρθένους
სუ	HOL	(154; 155 HOL; 191 L; 256 OL)	σοί
ტუს	O ტუ L	(290; 311 OH)	τοῖς
უ პეღეს	L	(38; 288 LO)	οἱ παῖδες
უ მე	L	(46)	οἱ μή
ხორუ	H	ხორო LO (152)	χοροί და სხვა.

რამდენიმე შემთხვევა გვაქვს ი-ის ჯ-თი გადმოცემისა:

აკუნ სუ	O	აკუნ L (354; 309 O)	ἀκούῃ σου
ომჯოს	O	(154)	ὀμῖδος

¹⁸ S. Psaltes, Grammatik der byzantinische Chroniken, Göttingen, 1913, S. 38—43; G. Hatzidakis, Einleitung in die neugr. Grammatik, Leipzig, 1892, S. 106 f., Dieterich, დასახ. ნაშრ., გვ. 15—19.

¹⁹ η = [i] ამდენად, οη = ი-ს.

მსგავსად *u*-ისა, *ui*-სთვისაც ერთეულ შემთხვევებში *u*რის „*ui*“, „*u*“, „*ui*“, „*u*“ შესატყვისებიც, ამათგან ყველაზე ხშირია „*u*“ შესატყვისი და არ აღემატება 10 მაგალითს:

აკონ	H	(79)	ἀκόν
ენთოს	H	ენთუს OL (330)	ἐνθός
ო ტის	L	უ ტის ChH (376)	οἱ τῆς
ო ენ	LO	(214)	οἱ ἐν და სხვა.

ხოლო *ui*-სათვის „*u*“ ხუთიოდ შემთხვევით განისაზღვრება:

აპოლონი	O	აპოლონო L აპოლონე H (321)	ἀπόλωνι
მი	ChL	(367)	μή
ი უსუ	L	ე ოსიუ O (293)	οἱ ἐσθι
მესოტიხონ	O	მენსოხიტონ L (279)	μεσότηχον
ჯითომენი	L	(209)	γῆθόμενοι

ყოველივე ეს რა თქმა უნდა საერთო სურათს არ ცვლის და ნათელყოფს იმ ფაქტს, რომ *u*-ისა და *ui* დიფთონგის წარმოთქმა [u]-დ მტკიცედ განპირობებული სისტემური ხასიათის მოვლენაა პალესტინური ბერძნულისათვის.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, რომის ებრაული კატაკომბების ბერძნულ წარწერებში, რომელთა რიცხვი 366 უდრის, ხშირია *u*-ისა და *ui* დიფთონგის მონაცვლეობა, მაგრამ H. Leon-ი ხაზგასმით მიუთითებს, რომ *u* არ მონაცვლეობს *ui*-სთან და არც ლათინური *u*-თი გადმოიცემა (ოთხიოდ შემთხვევის გარდა, რასაც ის ფონეტიკური პროცესებით ხსნის, ლიკვიდების გავლენით), მაშასადამე არ გამოითქმოდა ლათ. *u*-ს მსგავსად. *u* და *ui* არ მონაცვლეობს არც *i*-სთან²⁰.

S. Krauss-ის მონაცემებით, ებრაულ არამეულში *u*-ის გადმოცემა მერყეობს [i] და [u] ხმოვნებს შორის: ipononima (= ἰπὸννημα), ipopodin (= ἰποπιδιον), pili (= πῖλη), dinnim (= δύναιμ) -ის პარალელურად გვაქვს upanjā (= ὑπάναια), mēšōštīlā (= μέσσηστυλον) და სხვ.²¹ მაგრამ თალმუდის, თარგუმისა და მიდრამის ტექსტებში და-

²⁰ H. Leon, Greek Inscript. from Jewish Catacombs: TAPA 58, p. 218—19. 224.

²¹ S. Krauss, Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum, Berlin, 1898, S. 20.

დასტურებული მერყეობა არ მიუთითებს იმ ფაქტზე, რომ იმ დროისათვის ს ალექსანდრიულ ბერძნულში უკვე [i] -დ ან [u] -დ წარმოითქმოდა, არამედ მეტყველებს მხოლოდ იმაზე, რომ ფონემა ამ ხმოვანთა შუალედური ხასიათისაა, რაბინულს მისი ზუსტი შესატყვისი არ გააჩნია და მას სხვადასხვაგვარად გადმოსცემს.

ამავე დონეზე როდი განიხილება უ-სათვის სამგვარი შესატყვისის არსებობა ქართულში: „უ“, „უ“, „ი“. პირველ რიგში იმიტომ, რომ ბერძნული ელემენტი ჩვენს ენაში (ყოველ შემთხვევაში მწიგნობრულ ენაში) არ არის შედეგი ორენოვნებისა (როგორც ეგვიპტეში, პალესტინაში), და მეორეც, ქართულს ყოველთვის ჰქონდა შესაძლებლობა უ-ის წარმოთქმის თავისებურებები შესაბამისი გრაფიკული ნიშნით აესახა. იგივე ითქმის სომხურ ენაზეც.

ბერძნული ნასესხობები სომხურში, ქართულის მსგავსად სამ შესატყვისს ამჟღავნებს უ-სათვის. ა. თუმბს იგი ორ შესატყვისზე დაჰყავს — i და iu-ზე²², რაც შეეხება u-ს, მას თუმბი მიიჩნევს iu-საგან მიღებულად²³. ა. თუმბი იმ დიფთონგის [ui]-თი გადმოიციემის შემთხვევებსაც ასახელებს სომხურში: akumit ἀκούμι, p u e tēs puetikos puetakan ποιητής ποιητικός და prug || proig προίχ²⁴. ამის გამო ედ. შვიცერი, როდესაც განიხილავს ბერძნულ ნასესხობებს სომხურში, წერს: ი-სათვის მასალა ღარიბია და რამდენადმე საეჭვო (Für i ist das Material spärlich und teilweise unsicher). აქ ეჭვი გამოთქმულია სწორედ ი-ს შესატყვისის გამო და დასახელებულია akumit ἀκούμι²⁵.

A. Thumb-ი უ-სათვის [u] გამოთქმას გამორიცხავდა, ი-ს [u] შესატყვისობის გამო კი ვარაუდს გამოთქვამდა, რომ ბიზანტიური ხანის ძეგლებში უ-ისა და ი-ს დიფთონგის ხშირი გრაფიკული მონა-

²² A. Thumb, Die griechische Lehnwörter im Armenischen, S. 399—401.

²³ Ein u st. iu findet sich sonst nur in matu'n ματῦνον und pilus πίλος; beim letzteren setzt Hübschmann (nach persönlicher Mitteilung) Zweifel in die Überlieferung. Da das gleiche bei matu'n (neben sonstigem marti(u)ros) ausgeschlossen ist, so liegt hier vielleicht ähnlich wie bei kaisr καίσαρ eine der ältesten armenische Entlehnungen vor, die schon eingebürgert waren, bevor die Hauptmasse aufgenommen wurde, und die deshalb besonderen Gesetzen der Umformung folgten; A. Thumb. BZ IX, S. 401.

²⁴ ა. თუმბი საერთოდ თავისი გამოკვლევისათვის მასალას იღებს ჰუმბანის სომხური ენის გრამატიკიდან: H. Hübschmann, Armenische Grammatik, I (Armenische Etymologie), Leipz., 1897; Thumb, BZ IX, S. 401.

²⁵ E. Schwyzer, Griechische Grammatik, I, München, 1959, S. 163

ცვლეობის მიუხედავად, შესაძლოა მათ წარმოთქმაში სრული დამთხვევა არ მომხდარაო²⁶.

როგორც ვხედავთ, მსგავსი მონაცემები მეცნიერთა ნდობას არ იმსახურებდა. პირველ რიგში ეს გამოწვეულია იმ მიღებული მოსაზრების გამო, რომლის თანახმადაც მცირეაზიური ν — ν გადასვლა „ბარბაროსული“ ენების გავლენით გამოწვეულ სპორადულ მოვლენად მიიჩნეოდა²⁷. ვფიქრობთ, ქართულმა მასალამ სრულიად აშკარა გახადა, რომ არა მხოლოდ მცირეაზიური ბერძნული დიალექტების, არამედ საზოგადოდ სამხრეთ-აღმოსავლური ჯგუფის ბერძნული დიალექტებისათვის, ყოველ შემთხვევაში IX — X სს-ში, ეს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ნიშან-თვისება ყოფილა. აქედან გასაგებია ის სიჭრელე, რომელსაც ადგილი აქვს ν და ν -ს ქართულად გადმოცემისას საზღვარგარეთის სხვადასხვა სალიტერატურო ცენტრებიდან მომდინარე ნათარგმნ ძეგლებში. გასაგებია ამ ფაქტის მნიშვნელობაც ბერძნული დიალექტოლოგიისათვის.

²⁶ A. Thumb, Griech. Lehnw., BZ IX, S. 401.

²⁷ G. Hatzidakis-ის დაკვირვებით, ν -ის გაძლიერებას ν -დ თითქოს ადგილი აქვს მაშინ, თუ ის უმახვილოა და თუ მეზობლად ლაბიალი ან გუტურალი, იშვიათად პალატალი შ ე არის (იხ. Hatzidakis, Einleitung=ს. ყაუხჩიშვილი, ხრონოგრაფი, II, გვ. 71).

ხეშულ მჟღერთა სპირანტიზაციისათვის ბიზანტიურ ბერძნულში

ბერძნულ ალფაბეტში β δ γ ნიშნებით გადმოცემულ ბგერებს ძველი ბერძენი გრამატიკოსები განიხილავდნენ ხეშულ ($\alpha\varphi\alpha\nu\alpha$ —უხმო-ნი) თანხმოვანთა რიგში და შუა ალგილს ($\mu\epsilon\sigma\alpha$ — $\mu\epsilon\delta\iota\alpha\epsilon$) მიუჩენდნენ ყრუ-მკვეთრ და ფშვინვიერ თანხმოვნებს შორის: $\tau\omicron\varsigma\tau\alpha\nu$ $\psi\iota\lambda\acute{\alpha}$ $\mu\acute{\epsilon}\nu$ $\acute{\epsilon}\sigma\tau\iota$ $\tau\rho\iota\alpha$ χ π τ , $\delta\alpha\sigma\acute{\epsilon}\alpha$ $\tau\rho\iota\alpha$ θ φ χ , $\mu\epsilon\sigma\alpha$ $\delta\acute{\epsilon}$ $\tau\omicron\varsigma\tau\alpha\nu$ $\tau\rho\iota\alpha$ β δ γ . $\mu\epsilon\sigma\alpha$ $\delta\acute{\epsilon}$ $\epsilon\zeta\eta\tau\alpha\iota$ $\theta\tau\iota$ $\tau\omega\nu$ $\mu\acute{\epsilon}\nu$ $\psi\iota\lambda\omega\nu$ $\acute{\epsilon}\sigma\tau\iota$ $\delta\alpha\sigma\tau\epsilon\rho\alpha$, $\tau\omega\nu$ $\delta\acute{\epsilon}$ $\delta\alpha\sigma\acute{\epsilon}\omega\nu$ $\psi\iota\lambda\acute{o}\tau\epsilon\rho\alpha$ ¹ ანუ: „უხმოთაგან სუსტია სამი χ π τ , ძლიერია სამი θ φ χ , შუათანაა სამი β δ γ . შუათანანი ეწოდებათ იმიტომ, რომ სუსტებთან შედარებით ძლიერნი არიან, ხოლო ძლიერებთან შედარებით სუსტნი“. დიონისე თრაკიელის ამ განმარტებას მთლიანად მისდევს დიონისე ჰალიკარნასელის დახასიათებაც². სისუსტე-სიძლიერე რომ სუნთქვის, ფშვინვის ძალით განიზომებოდა კარგად ჩანს კიდევ უფრო აღრინდელი პასაჟიდან, რომელიც მიეწერება ფსევდო-არისტოტელეს (ზოგჯერ სტრატონს, პერიპატეტიკული სკოლის მე-თაურს ძვ. წ. 200-იან წლებში): $\delta\alpha\sigma\epsilon\iota\alpha\iota$ δ' $\epsilon\iota\sigma\iota$ $\tau\omega\nu$ $\varphi\alpha\nu\omega\nu$ $\theta\alpha\omega\varsigma$ $\acute{\epsilon}\sigma\omega\mu\epsilon\nu$ $\tau\theta$ $\pi\upsilon\epsilon\mu\mu\alpha$ $\epsilon\sigma\mu\acute{\epsilon}\omega\varsigma$ $\sigma\upsilon\nu\epsilon\chi\beta\acute{\alpha}\lambda\lambda\omicron\mu\epsilon\nu$ $\mu\epsilon\tau\alpha$ $\tau\omega\nu$ $\varphi\theta\acute{o}\gamma\gamma\omega\nu$, $\psi\iota\lambda\alpha\iota$ δ' $\epsilon\iota\sigma\iota$ $\tau\omicron\varsigma\upsilon\nu\chi\alpha\tau\epsilon\omicron\nu$ $\theta\alpha\omega\iota$ $\gamma\acute{\iota}\gamma\upsilon\omicron\nu\tau\alpha\iota$ $\chi\alpha\rho\iota\varsigma$ $\tau\eta\varsigma$ $\tau\omicron\iota\nu$ $\pi\upsilon\epsilon\sigma\mu\alpha\tau\omicron\varsigma$ $\acute{\epsilon}\chi\psi\iota\lambda\eta\varsigma$ ³ — ძლიერნი არიან ბგერათაგან ისინი, რომელთაც წარმოვთქვამთ შიგნიდან სუნთქვის ნაკადის თანხლებით. სუსტნი არიან, საპირის-პიროდ, ისინი, რომლებიც წარმოიქმნებიან ფშვინვის გარეშე“. ამრიგად, ანტიკური ტრადიციის მიხედვით, β , δ , γ იყო მკვეთრი სამეული, რომელთაგან თითოეულს სუსტი ფშვინვა ახასიათებდა. ამ ბგერათა ტრადიციული დახასიათების სისწორე დაადასტურა ენის

¹ Dionysius Thrax, *Ars Grammatica*, Leipzig, 1883; 12,5—13,2=Sturtevant, *Pronun.*, p. 77.

² Dionysius Halicarnassensis, *De Compositione Verborum*, Leipzig, 1894, 55, 11.

³ E. Sturtevant, *The Pronunciation of Greek and Latin*, II Edition, Philadelphia, 1940, p. 77.

ამ ფაქტებს არ ანიჭებს განსაკუთრებულ მნიშვნელობას. მისი აზრით, β -ს ცვლილება შესაძლოა ძალზე ძველი იყო, მაგრამ იონიური ალფაბეტის შემოღების დროისათვის სხვადასხვა დიალექტში დიგამის გამოხატვის საშუალებები სხვადასხვა იყო და მათ ვერ მივიჩნევთ ფონეტიკური ღირებულების ფაქტებად⁷. მიუხედავად ამისა სტერტევანტი ახ. წ. II საუკუნისთვის β -ს სპირანტული გარდაქმნის პროცესს დასრულებულად მიიჩნევს⁸. ამ დასკვნისათვის იგი ემყარება β -სა და ლათ ν -ს სისტემატურ სუბსტიტუციას, აგრეთვე ეს დიფთონგისა და $\epsilon\beta$ -ის მონაცვლეობის შემთხვევებს ($\beta\alpha\upsilon\delta\iota\varsigma = \beta\alpha\chi\delta\iota\varsigma$ სჯ. ბეოტია ძვ. წ. III—II ს.,⁹ $\Delta\alpha\upsilon\delta\iota\varsigma$ და $\Delta\alpha\chi\delta\iota\varsigma$ ფორმების თანაბარი სიხშირე სექტუაგინტას ხელნაწერებში¹⁰), შემდეგ Sturtevant-ი მიუთითებს ახ. წ. IV საუკუნის გოთურ ორთოგრაფიაზე, რომელიც β δ γ -ს იყენებს სპირანტების გადმოსაცემად, ყოველ შემთხვევაში სიტყვის შიგნით. დაბოლოს, სლავური [v] ფონემისათვის კირილიცაში ბერძნული გრაფემა β -ს გადალება, მაშინ როდესაც [b] თანხმოვნისათვის გამოიყენეს მისი მორღიფიცირებული სახესხვაობა. ამდენად, IX საუკუნისათვის β -ს სპირანტობა უცილობელი ფაქტია¹¹.

ბრანდენშტაინი, აჯამებს რა მთელ ამ მონაცემებს, წარმოადგენს შემდეგ სქემას:

ძვ. წ. VIII ს. $\beta = [b]$

ძვ. წ. IV ს. $\beta = [\beta]$ — სპირანტიზებულ ბგერას, რომელიც პირველად ჩნდება დორიულ დიალექტში და ეგვიპტეში.

ძვ. წ. III — II ს-დან ახ. წ. VII საუკუნის ჩათვლით გრაფა თავისუფალია, არავითარი მითითება არაა.

ახ. წ. VIII — X სს. $\beta = [v]$ -ს ლაბიოდენტალურ სპირანტს¹².

β -ს წარმოთქმაში ცვლილების ბოლო საზღვრად VIII — X საუკუნეების მიჩნევა მეცნიერებაში საყოველთაოდ გაზიარებულია.

რამდენადაც ბგერობრივი ცვლილებები სხვადასხვა დიალექტურ არეში სხვადასხვა ხასიათისაა და სხვადასხვა სისწრაფით მიმ-

⁷ E. Sturtevant, Pronun., p. 67.

⁸ იქვე, გვ. 88.

⁹ Schwyzer. Gr. Gram., I, S. 207; R. Browning, Medieval and Modern Greek (London, 1969), p. 34.

¹⁰ Blass und Debrunner, A Greek Grammar of the New Testament, Chicago, 1961.

¹¹ Sturtevant, Pronun., p. 88.

¹² Brandenstein, Griech. Sprachwiss., I, S. 41.

დინარეობს, ქრონოლოგიურთან ერთად, ლოკალური დიფერენცია-
ციის გარეშე ბევრს ვერაფერს გვეტყვის სქემა

$$\beta = [b] \rightarrow [\text{ხ}] \rightarrow [v]$$

განსაკუთრებით მაშინ, როდესაც საქმე შეეხება სიტყვათა ნასეს-
ხობებს და როდესაც ამ ნასესხობათა ფონეტიკური თუ ტრანსლი-
ტერაციული გაფორმების მიხედვით გვინდა ვიმსჯელოთ როგორც
მსესხებელი, ასევე დედაენის წარმოთქმის თავისებურებათა შესა-
ხებ.

ა. თუმბის გამოკვლევამ „ბერძნული ნასესხობები სომხურში“
გამოძახილი ჰპოვა ბერძნული წარმოთქმის საკითხებზე არსებულ
თითქმის ყველა შემდეგდროინდელ ნაშრომში და ბევრ შემთხვევაში
გადამწყვეტი როლიც ითამაშა ქრონოლოგიის დადგენისას. მაგრამ
სწორედ იმის გამო, რომ ა. თუმბს საშუალება არ ჰქონდა მასალის
დიფერენციაცია მოეხდინა, და მას განიხილავდა საერთო ბიზანტი-
ური ბგერათა სისტემის ფონზე, ზოგჯერ უხდებოდა ფაქტების აღ-
ნიშვნა ასეთი კომენტარით — მოულოდნელია, მაგრამ ასეაო. ერთ-
ერთი ასეთი კომენტარი β -ს სომხური გადმოცემის გამოც გვხვდე-
ბა. მისთვის მოულოდნელი იყო, რომ სომხურ ნასესხობაში β -ს უფ-
რო ხშირად შეესატყვისებოდა $[h]$ და უფრო იშვიათად $[v]$. მაგრამ
ოთხი მაგალითი VIII—IX და XIII—XIV საუკუნეებისა
(vore, voreas, ravdos, kolivay) მას მაინც საშუალებას აძლევს დაას-
კვნას, რომ β ამ დროისათვის სპირანტია. $[b]$ შესატყვისობა კი მწი-
გნოპრულ ტრანსლიტერაციად მიიჩნია და უფრო გვიანდელ მოვლე-
ნად ჩასთვალა.¹³

სხვა ვითარება გვაქვს ქართულში. უამრავი შემთხვევისათვის,
როდესაც β -ს ქართული ბანი შეესატყვისებოდა, ერთადერთ ახსნას
ეპოულობდით იმაში, რომ ეს სიტყვები უძველეს ნასესხობად მიგ-
ვეჩნია, როდესაც β -ს ამგვარი წარმოთქმა ჯერ კიდევ ძალაში იყო
თვით ბერძნულში¹⁴, მაგრამ შეუნიშნავი რჩებოდა ის გარემოება.
რომ სემანტიკური მხარე ამ სიტყვათა დიდი ნაწილისა არ ამჟღავ-

¹³ «Die Schreibung mit β ist offenbar nur eine gelehrte Übertragung, bei der das Schriftbild massgebend war; wir dürfen vermuten, daß die Wörter mit v - β der gesprochenen Sprache unmittelbar entstammen». A. Thum b, Die griech. Lehnw., BZ IX, S. 408.

¹⁴ ნაწილობრივ ეს ასეც არის. იხ. ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ე ი ლ ი, ხრონოგრაფი, II, გვ. 73.

ნებდა მიმართებას ძველ ბერძნულ გაგებასთან და იგი მხოლოდ ბიზანტიური პერიოდის შინაარსით იფარგლებოდა. ზოგ შემთხვევაში კი თვით სიტყვაც ბიზანტიური ხანისა იყო აშკარად (თუნდაც „ბიზანტიოსი“, „ბიზანტია“¹⁵, „ბიზანტიელი“¹⁶).

ბ-ს სპირანტულ გამოთქმას X — XII სს-ში მრავალი შემთხვევა ადასტურებს ქართულში. ათონური წარმომავლობის ტექსტები, პეტრიწონული სკოლიდან მომდინარე თარგმანები ბ-სათვის შესატყვისად ძირითადად ქართულ ვინს იძლევა, გარდა ტრადიციით დამკვიდრებული სიტყვებისა და საკუთარი სახელებისა, რომლებიც გვიან საუკუნეებშიც ინარჩუნებენ ოდითგან განმტკიცებულ ფორმებს. მაგალითად 978 წელს ულუმბოს მთაზე გადაწერილი ზელნაწერის ანდერძში ბარდა სკლიაროსი იხსენიება „ვარდა სკლეროსად“, მაშინ როდესაც იმავე ანდერძში მცირეწლოვანი იმპერატორი ბასილი ტრადიციული ფორმითაა დასახელებული „ბასილი“ (და არა „ვასილი“)¹⁷.

ყველაზე უადრეს საბუთად ბ-ს სპირანტული გარდაქმნისა ქართულ მასალებში ს. ყაუხჩიშვილი მიიჩნევს „იერუსალიმის განჩინების“ ტექსტში დადასტურებულ ბ-ს ვინით გადმოცემის ფაქტს და აღნიშნავს, რომ „ყოველ შემთხვევაში მე-8 საუკუნისათვის, როდესაც გადმოთარგმნილია ქართულად იერუსალიმის განჩინება ბ-ს ამგვარი გამოთქმა ძალაში უნდა ყოფილიყო“¹⁸.

რა სურათი იწლება ჩვენს თვალწინ „ძლისპირთა“ ტრანსკრიფციების განხილვისას? მასალაზე ერთი თვალის გადავლენაც საკმარისია, რომ აშკარა გახდეს — პალესტინის ბერძნულში მომდინარე პროცესები ფონემატურ ცვლილებათა თვალსაზრისით არ თავსდება საერთო ბიზანტიური ბერძნულის ტენდენციის ფარგლებში. მას, როგორც ჩანს, თავისი განსაკუთრებული გზა გაუვლია და თავისი საკუთარი სისტემა შეუქმნია, განპირობებული ადგილობრივი თავისებურებებითა და ისტორიული ვითარებით.

ძლისპირთა ტრანსკრიფციებში ბ-ს განმსაზღვრელი შესატყვისი არის ქართული ბანი. მაშასადამე ბ-ს სპირანტულობა ამ მასალებით არ დასტურდება X საუკუნეშიც კი. ამ დასკვნის გაკეთება გა-

¹⁵ ქართლის ცხოვრება, I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ზელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1955, გვ. 20, 3.

¹⁶ მამათა ცხოვრებანი, გამოსცა ვახტანგ იმნაიშვილმა, თბილისი, 1975, გვ. 82, 20.

¹⁷ იოვანეს გამოცხადება და მისი თარგმანება, გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო ივანე იმნაიშვილმა, თბილისი, 1961, გვ. 126.

¹⁸ ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, ხრონოგრაფი, II, გვ. 73.

ქირდებოდა ქართულს რომ არ გააჩნდეს ვინი, ანუ სპირანტული β -ს ფარდი ფონემის გრაფიკული გამოხატულება.

რამდენადაც ჰიმნოგრაფიულ მასალასთან გვაქვს საქმე, ბუნებრივია დაისვას საკითხი, ხომ არ შეიძლება ეს არქაისტული ტენდენცია აიხსნას სწორედ საეკლესიო კონსერვატიზმით და არა ენის რეალური ვითარებით. მასალის გულდასმით შესწავლამ ეს საკითხიც მოხსნა. ტრანსკრიფციებში ასახულია ყველა ის სიახლე, რაც საერთო ჩანს მთელი ბიზანტიური ბერძნულისათვის. და ამას გარდა, ფართოდ არის წარმოდგენილი დიალექტური ნაკადიც, გამოთქმის ადგილობრივი თავისებურებები.

ირომოსთა ქართულ ტრანსკრიფციებში β ყველა პოზიციაში ქართული ბანით არის გადმოცემული. გამონაკლისი არ გვხვდება:

აბუსოს	OL	(249; 284 OL; 373Ch; 89LH)	ἄβυσσος
ანაბალომენოს	O	(243; 244)	ἀναβαλόμενος
ანაბათინ	O	(231)	ἀναβάτην
ასეზს	L	(183)	ἄσσεις
ასეზის	OLHh	(391)	ἀσσειῶς
აბრამიეუ	L	(40)	Ἀβραμαιοῦ
აბატონ	HL	(66)	ἄβατον
ბათეონ	L	(36)	βαθῶν
ბასილეან	OLh	(388)	βασιλέα
ბიუ	OLH	(316; 282 OL)	βῖου
ბითი	L	(194)	βίθη
ზაბულონი	LO	(214; 288 L)	Βαβυλωνί
ზასილია	L	(212)	βασιλέα
ზატოს	OH	(326; 98 HL)	βάτος
ზროსეოს	Oh	(403)	βρώσεως
დროსოზოლონ	OL	(286)	δρῶσοζόλον
ჟესეზი	HL	(94; 38 L)	εἰσέπεις
ჟეზესე	L	(192; 134 H; 136 HL; 137 HL 315 HLO; 285 OL; 90 HL)	ἐβόησε
ჟბრეონ	OhLH	(377)	ἑβραῖων
ჟეპეზის	OiHL	(355)	ἐπείης
თეოსეზის	Oh	(382; 289 OL)	θεοσέπεις

რადოს	L	(16)	‘ρᾶβδος
სუნკატაბასონ	Oh	(381)	συγκρατάβαιον
ფობო	H	(310)	φῶβον და სხვა.

50-ზე მეტი შემთხვევა β-ს ასეთი გადმოცემისა ჩვენთვის უეჭველს ხდის დასკვნას, რომ β პალესტინურ ბერძნულში, და იქნებ საზოგადოდ ბიზანტიის იმპერიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ პროვინციებში, ძველი ბუნებისაა. ყოველ შემთხვევაში ამ ძეგლში მისი სპირანტულობის დამადასტურებელი კვალიც არ ჩანს.

H. Leon-ის გამოკვლევის მიხედვით, II — III საუკუნეების რომის ებრაელთა ბერძნულ მეტყველებაში β-მეტი კიდევ ინარჩუნებს კლასიკურ ღირებულებას — ისინი წმინდა ხმულებია. β-სთან დაკავშირებით იგი აღნიშნავს, რომ რადგანაც რომის ებრაული კატაკომბების ბერძნულ წარწერებში β არ მონაცვლეობს არცერთ სხვა ბერძნულ ასოსთან და ბერძნული სიტყვების ლათინურ ტრანსკრიფციებში იგი ყოველთვის გადმოიცემა ლათ. b-თი, ხოლო ლათინურ სიტყვათა ბერძნულ ტრანსკრიფციებში ლათ. b-ს შეესატყვისება β, β ექვემდებარება ასპირატად უნდა ვივარაუდოთ. ებრაულ სახელებშიც β გადმოსცემს beth-ს¹⁹. მაგრამ არის მრავალი შემთხვევა ლათ. v-ს β-თი გადმოცემისაც, რის საფუძველზეც E. Sturtevant-ი II—III საუკუნეებში β-ს უკვე სპირანტული ბუნების ბგერად მიიჩნევდა. ამიტომ იგი ნაშრომში *The Pronunciation of Greek and Latin*, Leon-ის მისამართით შენიშნავს, რომ მის მიერ β/b-ს საილუსტრაციოდ დასახელებულ ლათინურ მაგალითებში ინტერვოკალური b გვაქვს. ინტერვოკალური b ლათინურშიც იმ დროისათვის β-ს უდრიდა, ანუ სპირანტული ხასიათის იყო²⁰. მაგრამ Leon-ი ლათ. v-სათვის β-ს გამოყენებას არ თვლის იმის უტყუარ ფაქტად, რომ β ამ დროისათვის სპირანტია, არამედ აქედან ის დასკვნა გამოაქვს, რომ თუმცა β წმინდა ხმული იყო, ის ახლოს იდგა ლათინურ სპირანტულ v-სთან. მსგავსადვე: ლათინური f ხშირად გადმოიცემოდა ბერძნული ფ-თი მანამდეც, სანამ ეს უკანასკნელი სპირანტი გახდებოდა²¹.

ძლისპირთა მონაცემებს β-სათვის სავსებით უკერს მხარს წვირ-

¹⁹ Harry Joshua Leon, *The Language of the Greek Inscriptions from the Jewish Calcombs of Rome: Transactions and Preceedings of the American Philological Association*, v. 58, 1927, p. 227.

²⁰ E. Sturtevant, *Pronun.*, p. 88; 174.

²¹ H. Leon, *Lang. of the Gr. Insc.*, p. 227.

მის იადგარის ქართული ტრანსკრიპციით შესრულებული ბერძნული მინაწერებიც²² (X—XI სს. ხელნაწერი M—36).

აბრამიუე	(M—36; 10 r)	[ʼΔβραμειου]
ბასილეონ	(M—36, 10 v)	[βασιλεων]
ბულომე	(M—36, 45 r)	[βουλομαι]
ბეთლემ	(M—36, 11 v)	[Βηθλεεμ]
ეზოისან	(M—36, 10 r)	[ἐζῳισα(ν)]
სუმბოლიკონ	(M—36, 71 r)	[συμβολικον]
სტიზი	(M—36. 23 r)	[στυζη], ამათგან

„აბრამიუე“ (უნდა იყოს აბრამიუე) და „ბეთლემ“ შეიძლება საბუთად არ გამოგვადგეს, მაგრამ სხვა სიტყვები უეჭველად მიუთითებს β-ს ბერძნულ წარმოთქმაზე იმ დროისათვის. ეს დრო კი არაბობის-დროინდელი ხანა უნდა იყოს, როგორც ამას ამჟღავნებს γ-ს გადმოცემის ხასიათი პალატალურ ხმოვანთა წინა პოზიციაში. ეს მონაცემი (ზოგიერთ ხმოვანთა წარმოთქმის თავისებურებასთან ერთად) სინა-იერუსალიმის ბერძნულისათვის დამახასიათებელ ფონეტიკურ ტიპს ქმნის.

ჩვენთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა ძველ ქართულ მწერლობაში კარგად ცნობილი სინა-საბაწმიდის მოღვაწის იოანე-ზოსიმეს კალენდარი „კრებაჲ თთუეთა წელიწადისათაჲ“²³, რომელსაც საბაწმიდის ლავრაში 956 წელს გადაწერილი იადგარი Sin-34 შეიცავს. „კალენდარი“ ატარებს თითქმის ყველა ფონეტიკურ ნიშანს, (ზოგჯერ სრულად, ზოგჯერ ნაწილობრივ), რომელთა მიხედვითაც კიდევ ერთხელ შეიძლებოდა თვალი გაგვედევნებინა პალესტინური ბერძნული წარმოთქმის თავისებურებებისათვის. ცხადია, ეს მასალა არ არის იმ სისრულისა, ან ისე სისტემატური, როგორიც ტრანსკრიფციული ზედწარწერებია, მაგრამ არც იყო მოსალოდნელი, რადგანაც ქართველი მოღვაწე შეიძლება ყოველთვის ზუსტად არ იცავდეს ადგილობრივ წარმოთქმას და ქართულ ტრადიციას მიჰყვებოდეს. გავიხსენოთ, რომ ძლისპირთა თარგმანებში არასოდეს არ გვხვდება „ხრისტოს“, ყოველთვისაა „ქრისტე“, მაშინ რო-

²² მასალა ხელნაწერიდან ამოკრებილია მანანა დოლაჟიძის მიერ.

²³ გამოცემულია კ. კეკელიძის მიერ. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, V, გვ. 242—294. იხ. აგრეთვე, ივ. ჯავახიშვილი, სინის შთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, თბ., 1947, გვ. 200—226.

დესაც იმავე ძლისპირთა ზედწარწერებში არასოდეს არ გვხვდება „ქრისტე“, ყოველთვისაა „ხრისტოს“.

„კალენდარში“ საკუთარ სახელთა გადმოცემაში დიდი სიჭრელეა, რასაც სხვა მიზეზებიც განსაზღვრავს, მაგრამ უნდა ითქვას, რომ ყველა ვარიანტს შეიძლება თავისი გამართლება მოენახოს. β-სთან დაკავშირებით ტექსტი გარკვეულად პალესტინურ ხაზს ატარებს. უფრო სწორი იქნება პირიქით თუ ვიტყვით: იოანე ქართველის „კალენდარის“ მონაცემების მიხედვით აშკარაა, რომ „ძლისპირთა“ ტრანსკრიფციებიც საბაწმიდური ტიპისაა წარმოთქმის თვალსაზრისით და სრულიად შესაძლებელია, რომ სინურ-საბაწმიდური ამ შემთხვევაში ერთი იყოს ტიპობრივად. ამის დამადასტურებელია შემდეგი:

ბასილიკე	(267, 9; 261, 17)
ბიკტორი	(275, 35)
ბიკენტი	(263, 39; 275, 35 და სხვ.)
ბეტოფორის	(270, 17, 20)
ბენო	(275, 39)
ბარიფსაბა	(272, 2)
ბასაჟ	(277, 9)
ბეობაგე	(265, 38)
ბენეფორეოს	(266, 31)
ბიზიტი მოწამე	(272, 25)
ბისკორ	(272, 25)
გევზალე	(265, 28)
ევსეზია	(267, 18)
ენბიგლონ ²⁴	(273, 3; 275, 33)
ენბლაშერნო ²⁴	(273, 30)
ევზულე	(261, 24)
ზაბინე	(264, 15)
პრობოზ პრობოს	(273, 5; 267, 27)
სეზასტია	(266, 21)
საბინონ	(261, 36.)

²⁴ ამ სიტყვებში წინდებული შეერთებულია სახელთან: *მე Βίηλοι* და *με Βλαχέρνας* (კ. კე ილიძე, ეტიუდები, V, გვ. 257).

მრავალი საკუთარი სახელი შეგვიძლია დავასახელოთ ამ ძეგლიდან, სადაც ქართული ბანი გადმოსცემს ბერძნულ ბეტას.

სხვა საკითხია, თუ რამდენად ზუსტად შეესატყვისებოდა ფონეტიკურად ბანი და ბეტა. ისინი რომ რამდენადმე განსხვავებულნი არიან თვისობრივად აშკარაა ისეთი შემთხვევებიდან, სადაც ბერძნული π [p] ქართულში გვაძლევს ბ-ს, ანდა როდესაც ქართული ბ-სათვის ბერძნული იყენებს π -ს.²⁵ π /ბ-სათვის საილუსტრაციოდ შეიძლება დავცესახელებინა შემდეგი:

ბროსპორი	(იერ. განჩ.)	$\pi\rho\sigma\phi\omicron\rho\acute{\alpha}$
ბურღო	(ათ. კრ. 175; აღ. № 144, $\pi\acute{\upsilon}\rho\gamma\omicron\varsigma$ 145) ²⁶	
ეპისკოპოს	(სინ. მრავ. 57, 12; აღ. № 162, $\epsilon\pi\iota\sigma\chi\omicron\pi\omicron\varsigma$ 164; ნოს. 139, 2, 3 და ხშირად) ²⁷	
ეპისტოლე	(სინ. მრავ. 57, 10; პეტ. იბერ. $\epsilon\pi\iota\sigma\tau\omicron\lambda\eta$ 223, 12 და ხშირად) ²⁷	
იბაკოჲ	(იერ. განჩ. 43, 4, 9)	$\iota\beta\alpha\chi\omicron\eta$
კაბადუკიელი	(სინ. მრავ. 115, 2; 116, 8; მამათ. ცხ. 56, 30; 57, 5; საქ. მოც. 2, 9; იოვ. გამ. თარგ. 37, 2 და ხშირად)	$\kappa\alpha\pi\kappa\alpha\delta\acute{\omicron}\chi\eta\varsigma$
პროკოზი	(კრებ. 268, 15)	$\Pi\rho\omicron\chi\acute{\omicron}\pi\iota\omicron\varsigma$
საეპისკოპოსოსა	(ეკ. ტიპ. 74, 23)	

²⁵ ამასვე ამელავენებს ქართულში „ღ“ შესატყვისი ბერძნული τ [t]-სათვის: არღი— $\alpha\rho\epsilon\iota$ (პეტრ. II, 40, 26; 130, 7; 212, 15).

²⁶ ათონის კრებულში ეს სიტყვა სხვა ფორმითაც გვხვდება: „პირლო“, რაც ზუსტად ასახავს იმდროინდელ ბერძნულ წარმოთქმას. 1965 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში „ბიზანტიური ბერძნულის ფონეტიკის საკითხები“ (გვ. 67) ჩვენ საგანგებოდ შეეჩერდით ამ სიტყვაზე და „ბურღო“ მივიჩნიეთ „პირლოსა“ და „ბურჯის“ კონტამინაციით მიღებულ ვარიანტად, თუმცა მსგავსი გადმოცემის ფონეტიკური შესაძლებლობაც დაეუშვით. ახლა ჩვენთვის აშკარაა „ბურღოს“ მცირეაზიური, ან სამხრეთ-აღმოსავლური ბერძნული წარმომავლობა.

²⁷ ზურაბ სარჯველაძე ამ შემთხვევებს განიხილავს ქართულ ნიადაგზე, როგორც დისიმილაციური გამჟღერების ნიმუშებს. ეს სრულად შესაძლებელია. ბერძნული თავისებურების წილიც რომ არ იყოს მასში. იხ. ზურაბ სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1975, გვ. 77.

ტიბიკონისა	(ტიბ. 65)	τραπεζῶν
ტობაზი	(იოვ. გამოც. C: 21, 20)	τοπαζιον
ტონ აბოსტლონ	(წვირ. M—36, 214 r)	[τὸν ἀποστειλον]

და სხვა. ხოლო ბ/π შესატყვისობისათვის, ეფიქრობთ, თვალსაჩინოა შემდეგი მაგალითები:

აბაზ მაგისტროსისაჲ	Ἀπασιου Μαγιστρου (პეტრ. ტიბ. 104, 33. 71, 9, 17)
ბაკურიანის ძე	Πακισριδης (პეტრ. ტიბ. მრავალჯერ)
ბაკურიანი	Πακισριδης (კედრენე, იბერიის დიდგვაროვანი ბასილი II-ის დროს) ²⁸ .
ბაკური ფირანის ძე	Πακισριδης τῶν Περωνιου (პროკ. კესარ.) ²⁹
ბაგრატი	Παγκρατειδης (კონსტ. პორფირ.) ³⁰

ამ სიტყვის გამო ს. ყაუხჩიშვილი შენიშნავს: არ არის საჭირო ეს სახელი წავიკითხოთ „პანკრატი“ (ან „პანკრატიოსი“). რომ „ბაგრატი“ X საუკუნის ბერძენს დაეწერა Βαγρατ, ის წაიკითხებოდა „ვალრატ“. ერთადერთი შესაძლებელი ტრანსკრიპცია „ბაგრატისა“ ამ დროისათვის არის Παγκρατ..: π-ით გადმოიცემა ბილაბიალური პ ბ ფ, ისევე როგორც χ-ით გადმოიცემა კ გ ქ.

საშუალო საუკუნეების ბერძნულში β და γ უკვე სპირანტებია (ვ და ლ) და ამიტომ ბ და გ ბგერების გადმოსაცემად ხმარობენ π და χ-ს. უფრო მეტი სიზუსტისათვის χ-ს წინ ნაზალური ბგერის გამომხატველ ასოს დაუწერდნენ ხოლმე (ν), რაც ამ χ-ს გაამჟღერებდა. Παγκρατ-ში („პანკრატ“) ნახმარი γ (გამოთქმაში „ნ“) მომდევნო χ-ს მჟღერად აქცევს და, ამგვარად ჩვენ ვიცით, რომ γ (=ნ) ნახმარი იყო χ-ს გასამჟღერებლად, ამიტომ ნ შევვიძლია სრულიად არ გამოვთქვათ“³¹.

[b] თანხმოვნის გადმოსაცემად იგივე ხერხს მიმართავდა ბიზანტიელი ბერძენი: β-ს წინ სვამდა μ-ს, ან γ-ს. μ-ის მომდევნო პოზიციაში β რომ [b]-დ გამოითქმოდა, მშვენიერად ჩანს „სუმბატის“ ბერძნული ტრანსკრიფციიდან. კონსტანტინე პორფიროგენეტის ტექსტში იქვე, სადაც ნახსენებია ბაგრატი მეფე, ნახსენებია „დიდი სუმ-

²⁸ ს. ყაუხჩიშვილი, გეოგრაფია 5, თბილისი, 1963, გვ. 46.

²⁹ გეოგრაფია 2, თბილისი, 1965, გვ. 212.

³⁰ გეოგრაფია, IV, 2, თბილისი, 1952, გვ. 274—275.

³¹ იქვე, გვ. 274.

ბატიც“ Σαμψαῖος³². ამავე რიგისაა: იამბიკო — ἱαμψιχός, ემბაზი — ἑμψιας. ეს პრინციპი ძალაშია თანამედროვე ბერძნულშიც, მაგრამ იოანე პეტრიწის მასალებიდან ირკვევა, რომ მწიგნობრულ ენაში β-ს წარმოთქმა [v]-დ გამოხატვის არ უშვებდა და იგი მჟ კომპლექსშიც [v]-ს უდრიდა: ამვლვოპოპობდნენ (ἄμψλσωνες, პეტრ. II, 173, 7), ამვრო ამვროსია (ἄμψροισια, პეტრ. II, 34, 23), ამვრაკიელისა (ἄμψρακισαῖον, ამონ. 75 v, 76 r) ემვოლიმოსი (ἑμψαλῖμος; ხრონ. 152, 27), ტრომვი (ექ. დლ. 82, 10).

ბიზანტიური პერიოდის წარწერებში, ხელნაწერებსა და გვიანელინისტიური ხანის პაპირუსებშიც β-ს წინ ხშირია ნაზალური ელემენტის ჩართვა. კ. დიტერიხი მას განიხილავს როგორც ჰომოგენური ირაციონალური ნაზალის გაჩენას ხშულებთან და მრავალ მაგალითს ასახელებს.

Λαμψραῖνθου

ნაცულად

Λαβραῖνθου-სი

᾽Αμψραῖν

ნაცულად

᾽Αβραῖν-ისა

Σαμψαῖνθ, ᾽Αρσῆς (= ᾽Αρσῖας), Τηρῆς (= Τηρῖας), ἄμψαλε (= ἄψβιαλε), Σαμψαῖς (= Σαψῖας) და სხვა³³. β-ს ნაცულად მჟ ან νჟ უფრო მოსალოდნელია იმ რაიონებში, სადაც ხალხში β-ს ძველი გამოთქმა დიდხანს იყო ძალაში. მჟ-ს გარდა დღეს [b]-ს გადმოსცემს მჟ კომპლექსიც, რომელმაც გაიარა $m\eta \rightarrow n\eta \rightarrow b$ საფეხურები³⁴. მაგრამ ქართული „ბ“-ს გადმოსაცემად ხშულისათვის ნაზალური ელემენტის დართვის დიდი აცტილებლობა, როგორც ჩანს, ბერძენისათვის არ იგრძნობა. მხოლოდ ხშულითაა გადმოცემული „გ“-ც: Κοσμάχου; გურგენი (ბაგრატის ვაჟი),³⁵ ძირითადად კი, ტრადიციის ძალით, ზანს შეესატყვისება β: იბერიელი „ბაკური“ გიორგი ამარტოლთან მოიხსენება როგორც Βαχτῖριος,³⁶ ისევე როგორც „გუბაზი“, პროკოფი კესარიელთან არის Ἰσῆχῆς,³⁷ იბერია — Ἰϕηρῖος³⁸, იბერები — οἱ Ἰϕηρες და ა. შ.

ბ-სათვის π შესატყვისი, ჩვენი აზრით, იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ მელერობის ხარისხი ბერძნულში აღემატებოდა ქართულისას.

³² გეორგიკა, IV, 2, გვ. 274.

³³ Dieterich, Untersuch., S. 92—93.

³⁴ 978 წლის ქართული ხელნაწერის ანდერძში ვკითხულობთ: დაიწერა საბერძნეთს, მთასა წმიდასა ოლიმპოს“ (= Ὀλυμπος) იხ. იოვანეს გამოცხადება და მისი თარგმანება, გვ. 126.

³⁵ გეორგიკა, IV, 2, გვ. 260—261.

³⁶ ი ქ ვ ე, გვ. 312.

³⁷ გეორგიკა 2, გვ. 82—207 (მრავალჯერ).

³⁸ ი ქ ვ ე, გვ. 112, 117 და ყველგან ასეა.

ბერძნულიდან ნათარგმნ ქართულ ძეგლთაგან ჩვენთვის საინტერესო მასალას იძლევა ადიშის ოთხთავის ქართული რედაქცია, რომლის ხელნაწერიც მე-9 საუკუნისაა³⁹.

„ადიშის ოთხთავში“ საკუთარ სახელთა და ბერძნულ სიტყვათა გადმოცემა ნათელყოფს, რომ IX საუკუნის ხელნაწერს ძალზე კარგად დაუცავს ძველი ვითარება. ამ შემთხვევაში β-ს შესატყვისი საკითხს ვერ გადაწყვეტდა, მაგრამ ხმოვანთა გადმოცემის თავისებურებანი, რომლებიც ბერძნული ენის სამხრეთ-აღმოსავლური მიმართულებისა უნდა იყოს, ამასთან არაბული ენის გავლენის კვალიც არ ჩანს, უფლებას გვაძლევს ძეგლი მივიჩნიოთ უადრეს ნიმუშად ბერძნულ-ქართული შესატყვისობებისათვის. „ადიშის ოთხთავში“ β გამონაკლისის გარეშე ქართული ბანით არის გადმოცემული:

აბელის	(მთ. 23, 35)	Ἀβελ
აბიათარ	(მარკ. 2, 26)	Ἀβιάθαρ
აბიულ	(მთ. 1, 12, 13)	Ἀβιὺν
აბია	(მთ. 1, 7)	Ἀβιά
ალაბასრი	(ლუკ. 7, 37)	ἀλαβαστρον
ბეთზაგელ	(მარკ. 11, 1; მთ. 21, 1 — ბეთზაგელ; ლუკა 19, 29 ბეთ- ზაგელ)	Βηθσαγή
ბანერეგეს	(მარკ. 3, 17)	Βανηργές
ბალანტი	(ლუკ. 10, 4; 22, 35, 36)	βαλλάντιον
ბოოზ	(მთ. 1, 5)	Βοός
ბეთსაილა	(მთ. 11, 21; იოვ. 1, 44; ლუკ. 9, 10, და ხშირად)	Βηθσαιλά
ბეთესდა	(იოვ. 5, 2)	Βηθεσδα
ბარტიმე	(მარკ. 10, 46)	Βαρτιμαίος
ბარაბზაჲ	(ლუკ. 23, 25; მთ. 27, 16, 17 და ხშირად).	Βαραββας
ბელზებულითა	(მთ. 12, 24, 27)	Βελζεβούλ Βελζεβούλ
ბერზებულით	(ხშირად)	
ებერისა	(ლუკ. 3, 35)	Ἐβερ
ზაბულონისი	(მთ. 4, 15)	Ζαβουλόν

³⁹ აკ. შანიძე, ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია, თბილისი, 1945, გვ. 25.

ზორობაბელ	(მთ. 1, 12)	Ζοροβάβελ
ზებედესი	(მთ. 4, 21; 10, 2; 20, 20; მთ. 26, 37)	Ζεβεδαῖος
იობედ	(მთ. 1, 5)	Ἰωβήδ
კორბან	(მარკ. 7, 11)	Κορβαν
ლუბეოს	(მთ. 10, 3)	Λεββαῖος
რაბი ჰრაბი	(მარკ. 9, 5; იოვ. 1, 39; 1, 49 და ხშირად)	ῥαββί
რობოამ	(მთ. 1, 7)	Ῥοβοάμ
საბაქთან	(მარკ. 15, 34)	σαββαθων
ტიბერიადა	(იოვ. 6, 1, 23; 21, 1)	Τιβεριάδας
პრაბზენი	(იოვ. 20, 16)	ῥαββισαι

და სხვა მრავალი, რომ აღარათფერი ვთქვათ ისეთ საკუთარ სახელებზე, როგორიცაა ბარუქი, გაბრიელი, ბაბილონი, ელისაბედი, ამინადაბი, ბართლომე, იაკობი, აბრაჰამი // აბრაამი, ბეთლემი და სხვ.

იგივე სურათი გვაქვს „საქმე მოციქულთას“ ძველქართულ თარგმანში (სინური წარმომავლობის X საუკუნის ხელნაწერებში)⁴⁰: ზომონი (βωμόν 17, 23), დერბედ (Δέρβευ, 14, 6, 20), ბენიამენისი (Βενιαμιν, 13, 21), ბარიშსოვ (βαρισησ 13, 6) ლიბელტიმელთა (Λιβερτιαν, 6, 9) ტაბითა (Ταβιθά, 9, 36, 39, 40), ბარსაბა (Βαρσαβαν 1, 23) ბერენიკე (Βερνικη, 26, 30; 25, 23), სებასტიელისა (Σεβαστης 27, 1) და სხვა.

ჩვენ მიერ მოტანილი ტექსტები ძირითადად საბაწმიდური ან სინური წარმომავლობისაა, რასაკვირველია შეიძლებოდა და, ალბათ, სასურველიც იყო მათი რიცხვის გაზრდა. მდიდარი ქართული ნათარგმნი ლიტერატურა ფართოდ იძლევა ამის საშუალებას, მაგრამ ჩვენი აზრით, ეს ფაქტებიც საკმარისი საბუთიანობით არკვევს შემდეგ გარემოებას: ხშულ-მყლერთა სპირანტიზაციის პროცესი ბერძნულში ბიზანტიის იმპერიის ყოფილ პროვინციებში, ანუ მის სამხრეთ-აღმოსავლეთ რაიონებში IX—X საუკუნეებისათვის არ არის დასრულებული. ეს დასკვნა, ვფიქრობთ, ერთნაირად ეხება სინის და პალესტინის სამწერლობო ცენტრებს.

ბერძნულ ხშულთა განვითარების ისტორიულ საფეხურებს თუ

⁴⁰ იხ. გარიტის გამოცემა: L'ancienne version géorgienne des actes des Apôtres, Louvain, 1955.

გადავხედავთ, ვნახავთ, რომ მისი ყველაზე შორეული საწყისები ზოგიერთ ძველ ბერძნულ დიალექტსა და ეგვიპტის ბერძნულშია საძიებელი — ძველი წელთაღრიცხვის IV—III საუკუნეებში⁴¹. ალექსანდრიულ ბერძნულში, უმთავრეს შემთხვევაში, ყველაზე ადრე ჩნდება ის ტენდენციები, რომელთა რეალურ შედეგსაც თანამედროვე ბერძნული ენის ვითარება ასახავს: იოტიზაციის პროცესი, ხშულთა სპირანტული გარდაქმნა, ზოგიერთი დიფთონგის მონოფთონგიზაცია, ცვლილებები ენის მორფოლოგიურ სისტემაში და სხვა. ალექსანდრიული ბერძნულის წარმოთქმის თავისებურებებია არეკლილი თალმუდის, თარგუმისა და მიდრაშის ბერძნიზმებში. ეს არის არა უშუალო, არამედ როგორც სამუელ კრაუსი აღნიშნავს, ბერძნული ბიბლიის ალექსანდრიული ვერსიის გავლენის შედეგი⁴². ს. კრაუსის გამოკვლევის თანახმად, ბერძნული და ლათინური ხ ებრაულში ჩვეულებრივ გადმოიცემა $\beth = \text{თი} [= b]$:

bāli (ბოსღ)	ლათ.	bāla
bašiljōn (βασιλειον)	ლათ.	basilium
tribūnoš (tribunus)	ბერძნ.	τριβουνος
tišerioš (Tiberius)	ბერძნ.	Τιβήριος
bastarnā (basterna)	ბერძნ.	βαστέρνα ⁴³

მაგრამ ს. კრაუსის აზრით, მიუხედავად ზემოაღნიშნული მაგალითებისა, სპირანტული (ანუ ახალბერძნული) წარმოთქმა β -სი ებრაულ მასალებში ექვს არ იწვევს, რადგანაც

1. β -სათვის ხშირად იხმარება $\beth$ ან $\beth$ ($= v$), რომელიც შემდეგ მონაცვლეობს $\beth$ -სთან.

2. $\beth$ კი ამავე დროს იხმარება ლათინური v -ს გადმოსაცემად. კრაუსი აღნიშნავს, რომ α და ϵ დიფთონგებში α -ის გადმოცემა $\beth$ -თი საყოველთაოდ ცნობილია⁴⁴.

მიუხედავად იმისა, რომ კრაუსი იმთავითვე შენიშნავს თალმუდში, მიდრაშსა და თარგუმში ბერძნული სიტყვების ბუნება მომდინარეობს ბიბლიის ალექსანდრიული ვერსიის სიტყვათა მარაგი-

⁴¹ Brandenstein, Gr. Sprach., S. 41.

⁴² S. K r a u s s, Gr. und lat. Lehn., S. XVII.

⁴³ იქვე, გვ. 2.

⁴⁴ იქვე, გვ. 40.

დანო⁴⁵, დასკვნებს მაინც ზოგად ხასიათს აძლევს და β-ს სპირანტულ გამოთქმას ებრაელთათვის საკამათოდ არ მიიჩნევს. ძნელია შევედოთ ამ დებულებას, რადგანაც იმ პერიოდისათვის ჩვენ დასაპირისპირებელი მასალა არ გავაჩნია, ერთი კი ფაქტია, რომ საკუთრივ პალესტინის ტერიტორიაზე, როგორც დავინახეთ, ცვლილება X საუკუნეშიც კი არ დასტურდება.

ამრიგად, ჩვენთვის აშკარაა, რომ ბერძნული ზიტყვებისათვის β-ბ შესატყვისი ქართულში სესხების უძველესობის მაჩვენებელიც შეიძლება იყოს და გაცილებით გვიანდელიც, სინა-პალესტინური წარმომავლობისაც.

6

β-სთან შედარებით δ-ს შესახები მასალა ძალზე ძუნწია. იგი ნაკლებია მისი სპირანტული ბუნების დასამტკიცებლადაც და ამ უკანასკნელის უარსაყოფადაც, რასაც სრულიად გასაგები მიზეზები განსაზღვრავს: ქართულს, ისევე როგორც ენათა დიდ ნაწილს, არ გააჩნია ინტერდენტალური ფრიკატიული ბგერა, მსგავსი დღევანდელი ინგლისური th [ð]-სი, (the [ð:] ან rather [ˈra:ðə]-ში), რომელსაც ჩვეულებრივ უდარებენ δ-ს ახალბერძნულ წარმოთქმას. მეცნიერული აზრი ამ ბუნებისად მიიჩნევს დელტას საბოლოოდ ახ. წ. VIII—X საუკუნეებისათვის.

δ-ს თავდაპირველ ბუნებას Sturtevant-ი, β-სა და γ-ს მსგავსად, განსაზღვრავს შემდეგნაირად: δ იყო მელერი დენტალი, რომელსაც, ალბათ, სუსტი ფშვინვა ახლდაო¹. მელერ ასპირატთა არსებობას სტერტევანტი არ გამორიცხავს არც იმ ფაქტების გამო, რომ ინდურ მონეტებზე გვხვდება Arkhebiyasa, ნაცვლად *arkhebhīyasa (= 'Αρχεβίϛου), ან Diyamedasa *Dhiyamedhāsa-ს მაგიერ (= Διομήδου), რადგანაც ბერძნული β და δ არ შეიძლებოდა ყოფილიყო ექვივალენტუ-

⁴⁵ «Inwieweit das hellenistische Schriftthum von der Septuaginta beeinflusst ist, das zu untersuchen gehört nicht hieher; bedeutsamer erscheint uns der Umstand, dass die Geistesrichtung und die Sprache der palaestlinischen Gesetzeslehrer von ihr beeinflusst sind, denn eine ansehnliche Anzahl der im Talmud und Midrasch zerstreuten Vocabeln, deren Natur zu untersuchen wir uns in diesem Werke vorgenommen haben, geht zweifellos auf den Wortschatz der alexandrinischen Version zurück». Krauss, Gr. und lat. Lehn., S. XVII.

¹ E. Sturtevant, Pronun. p. 90

რი ინდური bh, dh-სი² და აღნიშნავს, რომ ბ-ს ასპირებულიობა კარგად შელავნდება იბმე³ და მუბე³ (მიღებულია იბმ' ეღ, მუბ' ეღ-იდან) მაგალითებზე, სადაც ბ = [d + h], აგრეთვე ყურადღებას ამახვილებს იმ ფაქტზე, რომ პ ბ Ⴃ გამოიყენება იმ თრაკიულ-ფრიგიული, მაკედონური, და ილირიული ბგერებისათვის, რომლებიც ინდო-ევროპული bh, gh და dh-დან განვითარდა.³

ვ. ბრანდენშტაინი იგივე მონაცემებზე დაყრდნობით, რაც ბ-სა და ყ-ს შემთხვევაშია ნავარაუდევო, ბ-ს სპირანტიზაციის პირველ საზღვარს ძვ. წ. IV საუკუნეში წარმოადგენს, ხოლო შემდეგი გრაფები მის სქემაში თავისუფალია. ივარაუდება, რომ დოკუმენტური მასალა ამ მხრივ ხელშესახებს არაფერს იძლევა. რის საფუძველზე შეგვიძლია ვიმსჯელოთ ბ-ს წარმოთქმაში მომხდარი გარდაქმნის შესახებ?

რამდენადაც შედეგში კარგად ჩანს საწყისი, ბ-ს თანამედროვე ბერძნულმა წარმოთქმამ გასაგები გახადა ბ-სა და ჯ-ს მონაცვლეობის ფაქტები, რაც არაერთხელ შეინიშნებოდა ძველ ბერძნულ წარწერებსა და ხელნაწერებში (ζααιος = ბე:αιος)⁴ თავდაპირველად [e] და [i] ხმოვნების წინა პოზიციაში. მაგრამ შუასაუკუნეების ბერძნულში ამ ტიპის შენაცვლება უკვე აღარ არის მოსალოდნელი, რადგანაც თვით ჯ-ს წარმოთქმა ამ დროისათვის შეცვლილია და უდრის დაახლოებით ჩვენს ზ-ს. ასეცაა იგი გადმოცემული ქართულ შესატყვისობებში:

ივ ზოის	H (ძლ. 81)	Ἰηουίνς ბ ჯაჟის
პეზოპორონ	OL (ძლ. 232)	πεζοπορων
ლატრეინ ზონ	HL (ძლ. 97)	λατρεειν ჯონი
ორთრიზონტეს	H (ძლ. 133; 359 OLH, 245 OL, 48 HL)	ბრმბე:ჯონტეს
ორთრიზო	O ორთრიზ H, ორთრიზონ ბრმბე:ჯა L (ძლ. 313)	
ზოდოი	(პეტრ. II, 109, 5)	ჯრბდოი და სხვ.

ადიშის ოთხთავშიც უკვე „ზ“ გვაქვს: ზაქარიასა (Ζαχαριου

² E. Sturtevant, Pronun p. 87.

³ იქვე, გვ. 86.

⁴ ჯა ნაცვლად ბედ-სი კომბინაციაში ჯაბსოვ—რომის ებრაული კატაკომბების ბერძნულ წარწერაში (II—III სს.) H. Leon, The Lang. of the Gr. Inscr., p. 230.

მთ. 23, 35), ე(ლი)აზარისა τὸν Ἐλῆξῆρ, ნაზორეველისა (Ναζαρεθῖν) მარკ. 14, 67) და სხვა მრავალი.

სამაგიეროდ, ბ-ს ცვლილება აშკარაა იმ შემთხვევებიდან, როდესაც [d] ფონემის გამოსახატავად ბერძნული უკვე აღარ იყენებს დელტას, არამედ ν-ს დიგრაფს. რომელიც ამავე დროს [nd]-საც უდრის ინლაუტში. ეს მონაცვლეობაც ახ. წ. VIII საუკუნიდან დასტურდება. ბ-ს არტიკულაციურ ცვლილებებზე მიუთითებს ის ფაქტიც, რომ იგი უკვე ეგვიპტურ პაპირუსებშიც კი იშვიათად მონაცვლეობს τ-სთან, რაც იველი ბერძნული დიალექტებისათვის ჩვეულებრივი მოვლენაა. ბ-სა და τ-ს მონაცვლეობა არ ახასიათებს არც ახალბერძნულ დიალექტებს, გამონაკლისია კაპადოკიური⁵. რამდენადაც ქართულ ენას გააჩნია ფონემა [d] თითქოს მოსალოდნელი იყო, რომ ბ-ს სპირანტული ბუნება „d“ შესატყვისობაში გამოემქლავნებულყო, მაგრამ ასეთი შემთხვევები ჩვენ ჯერჯერობით არ შეგვხვედრია. არც „ძლისპირთა“ ზედწარწერებში, არც წვირმის იადგარის ტრანსკრიფციებში არცერთი მაგალითი ამისა არა გვაქვს. მაგრამ რადგანაც β პალესტინის ბერძნულში X საუკუნეში ჯერ კიდევ ურყევად ხშული ბგერაა, ასეთადვე შეიძლება ვივარაუდოთ ბ-ც. სხვა საკითხია თუ რა ვითარება გვაქვს γ-სთან, როგორც მელერთა სამეულის ყველაზე სუსტ წვერთან დაკავშირებით. მაგრამ არამც თუ ზემოთდასახელებულ მასალაში, არამედ უფრო გვიანდელ თარგმანებსა და ხელნაწერებში, ისეთებშიც კი, სადაც β-სა და γ-ს სპირანტობა ექვს გარეშეა, ბ მაინც ქართული დონით არის გადმოცემული. აქ შეგვეძლო დაგვესახელებინა ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წლის ხელნაწერი ალაპებით, პეტრიწონის წესდების ქიოსური — XIII საუკუნის ხელნაწერი, იოანე პეტრიწის მიერ თარგმნილი პროკლე დიადოხოსის „კავშირნი ღვთისმეტყველებითნი“ და მისივე ორიგინალური თხზულება „განმარტებაჲ“ (ხელნაწერები XIII და გვიანდელი საუკ.), გიორგი ამარტოლის „ხრონოლოგიაჲ“, ამონიუს ერმიასის კომენტარები პორფირიუსის შესავლისათვის (XIII ს. ხელნაწერი) და მრავალი სხვა, რომელთა მიხედვითაც ბ-ს სხვა შესატყვისი არა აქვს, გარდა „დ“-სი (თუ არ გავითვალისწინებთ ასიმილაციური დაყრუების თითო-ოროლა შემთხვევას, ან სხვა რაიმე ფონეტიკურ პროცესს ქართულ თუ ბერძნულ ნიადაგზე, მაგ., აპოტიქსი ἀποτῆξις ტიპ. ქიოს. 110, 26, 28, 33):

⁵ Dieterich, Untersuch., Excurs, II, a. S. 279.

ბ=ღ

აპოდიქტიკონი	(ამონ. 236 r)	ἀποδεικτικόν
აკადიმიაჲსა	(ამონ. 133 r)	ἀκαδημία
ასფოდელია	(პეტ. II, 226, 17, 18, 19, 26)	ἀσφοδέλιος
გვდადექიებენ	(პეტ. II, 176, 15)	ἐκθίσχεται
ღვდჳქსსა	(ამონ. 277 v)	δοιμῶς
ღიმოსი	(ალ. № 15)	
ღიონოსი	(ალ. № 47)	
ღიმიტრატი	(ათ. კრ. 217)	
ღიადოხოზაჲ	(პეტ. II, 5, 20)	ἐκδοχή
ღისკოჲ	(პეტ. II, 7, 15; 9, 6, და ხშირად)	ἐκδοχή
ღემესტიკოსისა	(ტიპ. 61, 12)	ἐκδοτικὸς
ღოშიარად	(ტიპ. 82, 19)	ἐκδοτικός
ილოლებრივი	(პეტ. II, 21, 15, 27)	ἐκδοτικός
იკოსაედრთასა	(ნემ. 6, 6, 10)	ἐκδοτικός
საპარადოდიკოსა	(ტიპ. 71, 7)	ἐκδοτικός
ჳპოდიატოლი	(პეტრ. II, 221, 11)	ἐκδοτικός
ქსენადოშეხითა	(ტიპ. 72, 5)	ἐκδοτικός

და სხვ.

ამ ზეგლებიშ მინდევით კი ბ-ს სპირანტობა უღაოა. მას ყველა პოზიციაში შეესატყვისება ქართული ვინი. განსაკუთრებით თვალ-საშინოა ასეთი შემთხვევა

რომელ არს ხრუსოლივადსა თინ ჯარჲს Ἀβελῶν (ტიპ. 122, 14), ან: ვარდან პრონოიტისისა ჳელითა Βαρδάνη თინ... προνοίτησ (ტიპ. 70, 40), სადაც ერთსა და იმავე სიტყვებში ბ=ვ, ბ=ღ.

აქედან გამომდინარე მხოლოდ ერთი დასკვნა შეიძლება გავაკეთოთ, რომ ქართული წყაროები ვერ ასახავს ბ-ს ბიზანტიური წარმოთქმის თავისებურებას და გადმოსცემს მას ტრადიციულად, ღონით. სირია-პალესტინის ბერძნულის ტენდენციიზე კი, ამასთან დაკავშირებით, გადაჭრით რაიმეს თქმა ძნელია, რადგანაც იქ, შესა-

* ს. ყ ა უ ხ ი შ ვ ი ლ ი, გორგია, V, თბ., 1963. აკ. შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში, თბ., 1971.

ძლოა, ბ-ს, მ-ს მსგავსად, ჯერ კიდევ ხშირი ფონემის გამოხატვა აკისრია, თუმცა იგივეს ვერ ვიტყვით ო-ზე.

γ

γ-ს წარმოთქმის დახასიათება მის ისტორიულ ასპექტში განსაკუთრებული სისრულით შეიძლება ქართული წყაროების მიხედვით. ეს პრობლემა ჩვენთვის დიდი ინტერესის შემცველია, რადგანაც ამ ერთი ბერძნული ფონემის გადმოცემის მიხედვით ხშირად გადაწყვეტილა ბედი ამა-თუ იმ ქართულად ნათარგმნი ძეგლის დედნისა და წარმომავლობისა.

γ ხშირ-მეღერთა სამეულის ყველაზე სუსტი წევრია, რომელიც ყველაზე ადრე განიცდის ცვლილებას, მაგრამ რამდენადაც ბერძნულ ორთოგრაფიაში მხოლოდ ირიბად შეიძლება აისახოს ენაში მიმდინარე ეს პროცესი, უმთავრეს და საიმედო წყაროდ ისევ რჩება უცხო ენათაგან ბერძნულში შესული სიტყვების ტრანსკრიფციები და უცხო ენათა მიერ ნასესხები ბერძნული სიტყვები.

ხშილთა სპირანტიზაციის პროცესი, როგორც დავინახეთ, ძალზედ ხანგრძლივია და მოიცავს, მის საბოლოო საზღვრამდე, თითქმის 10 — 14 საუკუნეს, ძვ. წ. IV ს. მოყოლებული ახ. წ. X საუკუნემდე. γ-ს სპირანტული წარმოთქმის უძველეს საბუთად მიჩნეულია ის შემთხვევები, როდესაც იგი იკარგება ხმოვნებს შორის (ბეოტ. ἰά = ἑγώ) ან ი-ით იცვლება (პამფ. μῆε:ἄλε)¹ და პირიქით, ვითარდება როგორც ირაციონალური ბგერა ხმოვნებს შორის. ყველაზე ადრე ამ თავისებურებას ატიკური დიალექტი ამჟღავნებს, შემდეგ პამფილიური და ბეოტიური დიალექტები. ეს არის ძვ. წ. V—IV საუკუნეები.

II ეტაპი, რომლის გამოყოფაც შესძლო მეცნიერებამ განვითარების საერთო ხაზში, ისევ გოთური ანბანის მონაცემებს ემყარება (რომელზედაც ზემოთ გვქონდა საუბარი), ანუ β δ γ გრაფემათა გადალებას გოთურ ანბანთა რიგში სპირანტების აღსანიშნავად ახ. წ. აღ. IV საუკუნეში, ხოლო III ეტაპი — VIII—X საუკუნეები — უცხო სიტყვათა ტრანსკრიფციებში [g] ფონემისათვის x გრაფემისა და γx ღიგრაფის გამოყენება, რაც სრულიად გასაგები გახდა γ-ს ახალბერძნული წარმოთქმისა და თანამედროვე ბერძნული დიალექტების გათვალისწინებით.

¹ Sturtevant, Pronun. Gr. and Lat., p. 87.

ქართული მასალები ნათელ წარმოდგენას იძლევა ენაში მომხდარი გარდაქმნის ხასიათზე და ბევრ შემთხვევაში ავსებს და ამდიდრებს ზემომოტანილ სქემატურ დახასიათებას, როგორც მწიგნობრული ბერძნულის თვალსაზრისით, ასევე დიალექტური მონაცემების მხრივაც.

პირველი ეტაპი, როდესაც ყ ხშული ფონემა იყო, ყველაზე უკეთ ასახულია „ადიშის ოთხთავისა“ და „საქმე მოციქულთას“ ძველქართულ თარგმნებში. ისევე როგორც β, ამ ძეგლებში ყ-ც არ ამჟღავნებს სპირანტულ ხასიათს. იგი ყველა პოზიციაში გადმოცემულია ქართული „განით“, გამონაკლისი არ გვხვდება. მაგალითები ადიშის ოთხთავიდან:

ყ [e] და [i] ხმოვნების წინ:

ბანერგეს	(მარკ. 3, 17)	Βοανηργῆς
ბეთბაგელ	(ლუკ. 19, 29; მთ. 21, 1; მარკ. ბეთფაგელ 11, 1)	Βηθφαγή
გენესარეთისასა	(მთ. 14, 34; მარკ. გენესარედ 6, 53; ლუკ. 5, 1 და სხვ.)	Γεννησαρέτ
გესემაანი	(მთ. 26, 36; მარკ. 14, 32)	Γεσημανει
გეჰენიასა გეჰენიასა	(მთ. 5, 22, 30; 10, 28)	Γέεναν
ლეგეონ	(ლუკ. 8, 30; მარკ. 5, 9, 15)	λεγιών
ნაგმსა	(ლუკ. 3, 25)	Ναγγὰλ და სხვ.

ყ [a] [o] [u] ხმოვნების წინ

აგუსტოს	(ლუკ. 2, 1)	Αἰγύπτου
გალილეაჲ	(მთ. 4, 15, 18, 23 და ხშირად)	Γαλιλαία
გაბრიელ	(ლუკ. 1, 19, 26)	Γαβριήλ
გოლგოთა	(მთ. 27 33; იოან. 19, 17)	Γολγοθᾶ
გომორისაჲ	(მთ. 10, 15)	Γομόρραν
ეგუპტელ	(მთ. 2, 14, 15)	Αἰγύπτον
მარგალიტასა	(მთ. 7, 6; 13, 45, 46)	μαργαρίτας
რაგავისა	(ლუკ. 3, 35)	Ῥαγαβ
ტეგანისასა	(ლუკ. 11, 42)	Πήγανον და სხვ.

ყ თანხმოდანთან:

მაგდალასათა (მთ. 15, 39) Μαγδαλά
 მაგდანელი || მაგდალენელი (იოვ. 20, 1; 19, 25; მარკ. Μαγδαληνή
 15, 40 და ხშირად)

მაგალითები „საქმე მოციქულთა“-დან:

ყ [e] = გე

ნიგერ	(13, 1)	Νίγερ
რეგეონდ	(28, 13)	Ρήγιον
პერგელ	(13, 14)	Πέργην

ყ [i] = გი

სერგი	(13, 7)	Σεργί
ფროკვია	(16, 6)	Φρυγία

ყα = გა

აგაბოს	(11, 28; 21, 10)	Ἀγαβος
გამალიელისთა	(22, 3)	Γαμαλιήλ
გაიოს	(19 29; 20, 4)	Γάιος
გალიოს	(18, 12; 14, 17)	Γαλιλῆος

ყუ = გჳ

ეგჳტელ	(7, 9, 10, 11...)	Ἐγυπτον
--------	-------------------	---------

ყრ = გრ

აგრიპა	(25, 22, 23, 24; 26; 26, 1, 2, 19, 27, 28, 32)	Ἀγρίππας
--------	--	----------

როგორც ვიცი, ამ ძეგლთა ხელნაწერები IX და X საუკუნეებისაა, მაგრამ თუ ამ დროის მიხედვით ვიმსჯელებდით, ეს ვითარება მოულოდნელი იქნებოდა. X საუკუნეში ყ-ს ბერძნულ ბუნებას კარგად ვხედავთ სხვა ძეგლებიდან, ზემოდასახელებულ ხელნაწერებში კი ეპიგრაფულ ძალზე ძველი ვითარებაა ასახული, არაუგვიანეს V—VI საუკუნეებისა.

განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა „ძლისპირთა“ ზედწარწერებში ყ-სთან დაკავშირებით.

X საუკუნე ეს ის ეპოქაა, როდესაც პალესტინაზე არაბთა ბატონობას უკვე სამი საუკუნის ისტორია აქვს. მაშასადამე, სამი საუკუნის ისტორია აქვს არაბულ-ბერძნულ ენათა თანაარსებობასაც ამ ტერიტორიაზე. ეს დროის არც ისე მცირე მონაკვეთია იმისათვის, რომ ამ ენათა ურთიერთგავლენაზე ლაპარაკი არ შეგვეძლოს. ვფიქრობთ, ამან თავისი გამოძახილი ჰპოვა ქართულშიც, ყ-სათვის „ჯ“ შესატყვისის არსებობით. დიდხანს მიჩნეული იყო, რომ თუ ბერძნული ყ-ის შესატყვისად ქართულში გვაქვს „ჯ“ ეს უსათუოდ არაბულ შუამავალს გულისხმობდა. როდესაც ძლისპირთა ბერძნულ ტრანსკრიფციულ ზედწარწერებში ყ-ს ფარდად ქართული „ჯ“ დადსტურდა, გამომცემელმა ელენე მეტრეველმა სამართლიანად მიუთითა შემდეგი: „სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია ვარაუდი, რომ ბერძნულ საკუთარ და საზოგადო სახელებში ყ ბგერა ქართულად რიგ შემთხვევაში ჯ-თი გადმოიცემა. ნ. მარისა და ილ. აბულაძის აზრით, ეს მოვლენა დამახასიათებელია ისეთი ბერძნული წარმომავლობის ტექსტებისათვის, რომლებიც ქართულად ქრისტიანული არაბულიდან არიან თარგმნილი, მაგრამ ამ შემთხვევაში ეს ახსნა ჩვენ ვერ გამოგვადგება, ვინაიდან მოტანილ მაგალითებში საქმე გვაქვს უშუალოდ ბერძნული სიტყვების ტრანსკრიფციასთან. ასე რომ, ტრანსკრიფციები გამოხატავენ ბერძნული ყ ბგერის გავრცელებულ გამოთქმას იმ ბერძნულ წრეში, სადაც ეს ხელნაწერები იქმნებოდა, ე. ი. IX—X სს-ის პალესტინის საბაწმიდაში, სადაც არაბული გავლენა ბერძნულზე სავესებით მოხალოდნელი იყო².

ს. ყაუხჩიშვილი გიორგი ამარტოლის ხრონოგრაფის გამოკვლევაში წერდა: „ჩვენ ვიცით შემთხვევები — და ეს შემთხვევები დიალექტურ ხასიათს ატარებენ, — რომ ყ ენისა და ინის წინ ჟ და ჯ ბგერას გვაძლევს. მართალია, სამეცნიერო ლიტერატურაში ამისი მაგალითები მეტად მცირეა, მაგრამ ეს მხოლოდ იმით აიხსნება, რომ ბერძნული დიალექტოლოგია მეტად ნორჩი დისციპლინაა და ბერძენ მკვლევართ, როგორც ამას სამართლიანად აღნიშნავს Krumbacher-ი, სადიალექტოლოგიო მასალების შეკრების დროს ასეთი შემთხვევები მასიურად გამოეპარებათ ხოლმე და გადმოგვცემენ მათ ტრადიციული ყ-ამმით“³.

² ძლისპირნი, გვ. 036.

³ ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი, ხრონოგრაფი, II, გვ. 75—76.

მეცნიერთა ერთი ნაწილი არ იზიარებს იმ აზრს, რომ ბერძნულ ენაში γ-ს ამგვარი გამოთქმა არაბული ენის გავლენის შედეგი იყოს, რადგანაც თანამედროვე ბერძნულ დიალექტებსაც ფართოდ ახასიათებს ეს მოვლენა, მაგრამ ჩვენ შესაძლებლად მიგვაჩნია იმის დაშვება, რომ ამ ბგერის არსებობა ახალ ბერძნულ დიალექტებში სწორედ არაბულიდან იღებდეს სათავეს. „ძლისპირთა“ გვერდით გვინდოდა დაგვესახელებინა „წვირმის იადგარი“ (X—XI საუკ. ხელნაწერი), რომელშიც ძლისპირთა მსგავსად გვაქვს ბერძნული ტრანსკრიფციული წარწერები, იოანე ქართველის „კალენდარი“ (X ს. ხელნაწერი), იერუსალიმის ჭვარის მონასტრის „ალაპები“ და ზოგიერთი სხვა, რომლებშიც აგრეთვე ჩანს კვალი არაბული გავლენისა როგორც ბერძნულ, ასევე ქართულ მეტყველებაზეც.

ამ ძეგლთაგან ამოკრებილი მასალა ასეთია: γ წინაენისმიერ ხმოვნებთან, ანუ [e] [i]-სთან გადმოიცემა ჯ-თი: [e] ხმოვანი ბიზანტიურში აღინიშნება ε-ით და αι დიფთონგით, ხოლო [i] ხმოვანი ი-ით, უ-თი და ეი დიფთონგით. აქ არ დავასახელებთ უ-სა და ეი დიფთონგს, რომლებიც, როგორც დავინახეთ, პალესტინურ ბერძნულში გამოითქმის [u] დ:

აჭიოს	LH (ძლ. 270, 344)	ἀχιοϛ ⁴
აფენჯის	LOH (ძლ. 311)	ἀφεγγής
ეპი ტეს ჯი	H ტის ჯი L (ძლ. 131)	ἐπὶ τῆς γῆς
ველოჯიტოს	L (ძლ. 255)	ἐλλογιτός
ევაჯის	LO (ძლ. 210)	ἐβαγεν
თეოლოჯიასა	(წვირ. M—36, 19 v)	θεολογία
პაჯიოთის	B (ძლ. 5)	παγιαθισα
ურანუს კე ჯეს	(წვირ. M — 36. 27 r)	[ὀρθανουσ̄ καὶ γῆς]
ფლოჯი	O (ძლ. 211)	φλογι
ჯითომენი	LO (ძლ. 209)	γηθόμενοι
ჯიჯენის	O (ძლ. 221)	γηγενής
ჯინ	Oh (ძლ. 383)	γῆν
ჯეორჯიოს	(წვირ. M—36. 135 v)	[Γεώργιος]

⁴ ბერძნული შესატყვისები მოგვეყვას ელ. მეტრეველის გამოცემის მიხედვით, გარდა კვადრატულ კაევებში ჩასმული სავარაუდო სიტყვებისა, რომელთაც ჩვენ თვითონ ეუწერთ.

ანჟე...	LO	(ძლ. 215)	ἀγγέλου
ანალაჟე	O	ანაპაჟე L (ძლ. 250)	ἀνάπαυε
ანჟელოვს		(წვირ. M—36. 71 r)	[ἀγγέλους]
თეიჟი ჟე...	O	(ძლ. 253)	θεῖον ἔχοντες
პიჟი ტის	O	(ჟი < ჟე, ასიმილ. ძლ. 159)	πηγὰς τῆς
პროს ჟი	O	პროს ჟეოდა L (ძლ. 299)	πρὸς ἡμᾶς
სტირილმონ მუ ჟე...		(ძლ. 271)	στεινὸν μου γενεῶν

ირომოსების ტრანსკრიფციებში არის ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც მოსალოდნელი „ჟი“-ს ნაცვლად გვაქვს „გი“:

აგიოს	O	აგიოს L (ძლ. 270)	ἁγίος
აგიოს	O	აგიოს LI (ძლ. 344)	ἁγίος
ეგლოგიტოს	O	ეგლოგიტოს L (ძლ. 255)	ἐβλογιστὸς
ეგლოგიტე პედეს	Oh	(ძლ. 393)	ἐβλογιστὲ παίδες
პანაგია	O	(ძლ. 297)	παναγία

სულ 6 შემთხვევა. ყველა ეს მაგალითი X საუკუნის ერთ ხელნაწერში გვხვდება Sin-65 (O) და სრულიად შესაძლებელია, რომ გადამწერზე მოქმედებდეს რომელიღაც სხვა ტრადიცია, ბევრათშესატყვისობების სხვა სისტემა⁵. მითუმეტეს, რომ იგივე ხელნაწერი უმრავლეს შემთხვევაში მხარს უჭერს γ [i] γ [e] კომპლექსის გადმოცემას „ჟი“, „ჟე“-თი. შესატყვისობათა აღრევა ხშირია აგრეთვე იოანე ქართველის კალენდარში: სერგი // სერჯი, ევსიგნი // ევსილნი, აგაპი // ალაპი, ეგლონე // ეჯლონე და სხვ., რაც ადვილი ასახსნელია, თუ გავითვალისწინებთ, რომ იოანეს თავისი შრომა დაუწერია „ოთხითა დედითა“ ანუ გამოუყენებია ოთხი წყარო: კანონი „იერუსალიმის განჩინება“, კონსტანტინეპოლის „დიდი ეკლესიის“, ანუ აია-სოფიის კალენდარი, „საბაწმიდის ტვიპიკონი“ და „იერუსალმის დედა“. თუ ეს წყაროები მას ქართულად თარგმნილი ჰქონდა ხელთ, ზოგიერთი მაინც, ისინი, ალბათ, განსხვავებული ტრადიციებისა იქნებოდა ბერძნული სახელების გადმოცემაში. ამას-

⁵ გავიხსენოთ, რომ თანამედროვე ეგვიპტურში არა გვაქვს ჟ ბგერა, თუმცა არ ვიცით, რა ვითარება იყო იმ დროისათვის.

თან ცნობილია, რომ იოანე-ზოსიმე ჯერ საბაწმიდელი მოღვაწე იყო, შემდეგ კი სინას მთაზე (ეგვიპტეში) გადავიდა⁶. ყოველივე ეს, როგორც ჩანს, თავის კვალს ტოვებდა მის ნამოღვაწარზე. თუ ამგვარ მოვლენასთან არა გვაქვს საქმე, სხვა პოზიციებში, ე. ი. უკანაენის-მიერი ხმოვნებისა და თანხმოვნების წინ ყ-ს ქართულში შეესატყვისება „ლ“:

ყა=ლა

ანაღაჯე	O	ანაპაჯე L (ძლ. 250)	ἀνἀγαγε
აპიროლამონ	Oh	აპიროლა L (ძლ. 395)	ἀπειρᾶγαμον
ემიღალუნტე	H	(ძლ. 114)	ἐμεγαλύνθη
ერლა	LO	(ძლ. 213)	ἐργα
მელალუნომენ	L	მელალუნომენ O (ძლ. 226)	μεγαλύνομεν
ორღანა	LOHh	(ძლ. 391)	ὄργανα
ორღანონ	OHh	(ძლ. 392)	ὄργανων
ფლოლა	IL	(ძლ. 143)	φλόγα
ღასტერა	O	(ძლ. 248)	γαστέρα

ყი, ყა=ლო

აპოლონი	O	აპოლონო L აპოლონუ H	ἀπόιοι
		(ძლ. 321)	
ლოლოს	O	(ძლ. 204, 148 H)	λόγος
ლოლო	O	(ძლ. 348)	λόγα
პელალოს	O	(ძლ. 340)	πέλαγος
ფლოლოს	CL	(ძლ. 290)	φλογός
ღრიღორიე პატერ		(წვირ. M—36. 52 v)	[Γρηγόριε πάτερ]

ყიჲ=ლო

ტუ ლოღუ	(ძლ. 87)	თჲს ლოგჲს
---------	----------	-----------

⁶ კ. კეკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, V, თბ., 1957, გვ. 243—246; კ. კეკელიძე, ძველი ქართ. ლიტ. ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 165.

თანხმოვნების წინ:

აღნუას	Oh	(ძლ. 362)	ἀγνοῖας
აღნოსიას	O	აღნოსიოს h (ძლ. 361)	ἀγνοσίας
აღნენ	O	აღნინ LHh (ძლ. 399)	ἀγνην
თავმატურლოს	O	თოვმატორლოს L (ძლ. 269)	θασματουρῶς
პანტურლონ	O	(ძლ. 256)	παντουρῶν
პროსტადმა	Oh	პროსტალმა L პროსტაგმა h (ძლ. № 384, ძლ. 95)	πρόσταγμα
სკიონდრაფინ	HL	(ძლ. 85)	σκιονράφον
ულრან	Lh	ურლან O (ძლ. 333)	νῦράν
ღრილორიე		(წვირმ. M—36. 52 v)	Γρηγόριε]
ღლოსა	L	(ძლ. 109, 116)	γλῶσσα და სხვ.

ირომსების ტრანსკრიფციებში მხოლოდ ერთი შემთხვევაა, როდესაც ყ ინტერვოკალურ მდგომარეობაში იკარგება: ჯიენონ L ყყყენჲ (ძლ. 220), ნაცვლად „ჯიჟენონისა“ და ერთხელ ამავე სიტყვაში დაკარგულია პირველი მარცვლი: „ჯენონ“ (ძლ. 220). ნაცვლად „ჯიჟენონ“ -ისა.

რა ვითარებას გვიჩვენებს ამ დროისათვის საკუთრივ საბერძნეთისა და კონსტანტინეპოლური ტრადიციიდან მომდინარე მასალა?

როგორც ნათარგმნი, ასევე ორიგინალურ ქართულ თხზულებათა ხელნაწერები არა მხოლოდ X, არამედ XI—XII საუკუნისაჲ კი ერთხმად იცავს ყ-ს გადმოცემის პრინციპს [e][i] ხმოვნების წინ ველარული ხშული „გ“-ით, ხოლო [a][o][u]-სა და თანხმოვნების წინ ველარული სპირანტი „ღ“-თი.

ყ-ის შესატყვისობებში ჩვენ თითქმის არ ვხვდებით ჟ-ს, რომლითაც კარგად შეიძლებოდა გადმოცემულიყო პალატალური ფრიკატივი [j], როგორადაც მიჩნეულია ყ წინაენისმიერ ხმოვნებთან VIII—X საუკუნეებიდან, მაგრამ ამ ძეგლებში მაინც ვგვხვდება სიტყვები, რომლებიც ამჟღავნებენ დიალექტურ სპირანტულ წარმოთქმას ინტერვოკალური და ანლაუტური პალატალური ყ-ის. როგორც ჩანს, ეს სიტყვები სალაპარაკო ენიდან ზეპირი გზითაა შემოსული და ისინი დასტურდება როგორც ნათარგმნ, ასევე ორიგინალურ ძეგლებში: ფელოვა⁷ (ტიპ. 70, 33) Γέλλοβα, პანაჟურელთაჲ

⁷ აკაკი შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი, ტიპიკონის ქართული რედაქცია, თბ., 1971.

(ტიპ. 252, 18) *παρυψαρτων*, ვაჟინარი (ტიპ. 82, 32) *βᾶρει*, *βᾶ-
γυνᾶρι*, მევაჟინენი, მევაჟინესა || მელვინესა (იოანე და ექვ. ათ. ცხ. 74,
18; 83, 15)⁸, აჟურა (აია სოფ., ხელნ. XIII ს., 590, 22; 591, 3,
6)⁹ *ἀργύριον*, აჟურაჲ (ნიკორწ. მრავალთავი, XI ს.)¹⁰ - მსგავსი მაგა-
ლითები მოჰყავს ა. თუმბს სომხური ნასესხობებიდან: *μαζιστρος* (μᾶ-
γιστρος — X ს.), *Diožen* — *Διοζήνης*, *Zav* — *Γάβνης* (X ს.) და იქვე
აღნიშნავს, რომ „ძნელი სათქმელია მიუთითებს თუ არა სომხური ჯ
γ-ის j-სებურ გამოთქმაზე, თუმცა თვით ბერძნულში j > ž ნამდვი-
ლად არსებობს, რომ მას ეს შემჩნეული აქვს მანში-პელოპონესში¹¹.
ამასვე იმეორებს ა. თუმბი თავის წიგნში „თანამედროვე ბერძნული
ენა“¹² და მოჰყავს სათანადო მაგალითები: ჯჲ = γჲ და სხვ.¹³

ტექსტებში ამგვარი დიალექტური გავლენის გამოვლენის მიუ-
ხედავად, ჩანს, რომ იმდროინდელი კონსერვატული ტენდენცია სა-
ლიტერატურო ენისა თავის კვალს ტოვებდა გამოთქმაზეც და ყო-
ველმხრივ უშლიდა ხელს სალაპარაკო ენის ზემოქმედებას.

ბასილი დიდის „ექუსთა დღეთაჲ“-ს ძველი ქართული თარ-
გმანი (ხელ. XI ს.) გიორგი მთაწმიდლისა¹⁴, ცხოვრებანი: იოანე
და ექვთიმესი, ილარიონ ქართველისა (ათონური ხელნაწერი XI ს.)¹⁵,
გიორგი ამარტოლის ხრონოგრაფი (XI ს. თარგმანი, ხელნაწერი

⁸ ცხოვრება იოანესი და ეფთჳმესი, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერა-
ტურის ძეგლები, წიგნი II, თბ., 1967.

⁹ უწყება და თხრობა აღშენებისათვის დღებულისა სიბრძნისა ლთისა აია სო-
ფიის ტაძრისა: E. Такайшвили, Описание рукописей Общества распространения
грамотности среди грузинского населения, т. I, вып. I—4, Тифлис, 1902—
1904, ст. 585—600.

¹⁰ სპარტოლის ძეგლები, III, გამოსცა ის. დოლიძემ, თბ., 1970.

¹¹ A. Thum b., Die griechischen Lehnwörter im Armenischen, BZ IX
1900, S. 407.

¹² A. Thum b. A Handbook of the Modern Gr. Language, Chicago,
1964, p. 20.

¹³ ქართულში დადასტურებულ შემთხვევებს ს. ყაუხჩიშვილი შემდეგნაირად
ხსნის: აჟურა- *ἀργύριος* არგვრ || ავიურ > აჟურ. პანიჭური—*παρυψαρως* პანიგკრი ||
პანიგიური > პანიჭური, ჯონელა უნდა უდრიდეს „იონელი“-ს, სადაც ინის წინ
ისევე უნდა იყოს განვითარებული ჯამბა, როგორც სახელში *Γάβνης* (ჯანნის) და
ამრიგად, მივიღებდით ფორმას *გიონელი, სადაც ინი დასუსტების გზით ხმარდება
გ'ს გაპალატალებას (*გიონელი, †ჯონელი). ს. ყ ა უ ხ ი შ ვ ი ლ ი, ხრონოგრაფი,
II, გვ. 76.

¹⁴ ბასილი დიდი, ექუსთა დღეთაჲ, გამოსცა მ. კახაძემ, თბილისი, 1947.

¹⁵ ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წლის ხელნაწერი აღაპებით, თბ., 1901.

XIII ს.)¹⁶, პროკლე დიადოხოსის „კავშირის“ იოანე პეტრიწისეული თარგმანი, ასევე „განმარტება“ (ხელნაწ. XIII ს.), ამონიოს ერმიასის „კომენტარები პროფირიუსის შესავლისათვის“ (თარგმანი XI—XII ს., ხელნაწერი XIII ს.)¹⁷ და მთელი რიგი ჩვენს მიერ გადასინჯული ტექსტებისა, რომლებიც მრავლად შეიცავს ბერძნულ სიტყვებს, მტკიცედ იცავს სქემას: ყ-ს [e], [i]-ს წინ შეესატყვისება ქართული „გ“, ხოლო ყ-ს [a], [o], [u] ხმოვნებისა და თანხმოვნების წინ — ქართული „ღ“. იოსებ ფლავიოსის „იუდეველთა სიძველენის“ ძველი ქართული თარგმანიც კი (ხელნ. XIII ს.), რომელიც ანგარიშს არ უწევს ენაში დამკვიდრებულ მრავალსაუკუნოვანი ტრადიციის მქონე ნასესხობებს და ახალბერძნული წარმოთქმით ხმარობს მათ, როგორიცაა „იისვ“, „ევრაელი“, „იაკოვი“, „ხრისტოს“, „ღალილეაჲ“, „ავესალომოს“ და სხვ., ეს ძეგლიც კი, მცირე გამონაკლისის გარდა, გვაძლევს იგივე შესატყვისობებს, რასაც ზემოდასახელებული ტექსტები:

ყ [e] [i] ხმოვნებთან = გ

ავიგეაჲსი	(ფლავ. 125 b)	Ἀβιγαῖας
გიტტისა	(ფლავ. 90 a)	Γιττης
გედონ	(ფლავ. 81 b)	Γεδων
გენიკისა	(ამონ. 112 v; 264 v)	γενικης
გერარონთა	(ფლავ. 13 b)	Γεράρων
გესირონთა	(ფლავ. 113 a)	Γεσιρων
გიტტელი	(ფლავ. 123b)	Γιτταῖος
გეეზი	(პეტრ. ტიპ. 106, 19)	Γεεζ
ღიალოგიკათა	(ამონ. 234 r)	διαλογικα
ღრამმატურგიაჲ	(პეტრ. II; 82, 15)	δραματουργία
ეტკმოლოგიაჲსაგან	(ამონ. 146 r)	ετμολογίας
ევლოგიისა	(გ. მთაწ. ცხ. 289, 22; 300, 29)	εβλογία
კემაგიოჲ	(პეტრ. II, 17, 13, 15; 78, 8)	ἐμαγειον

¹⁶ ზრონოგრაფი გიორგი მონაზონისა, I, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1920.

¹⁷ ამონიოს ერმიას ძე, მოსაქსენებელი ხუთთა კმათადმი პორფირი ფილოსოფოსისათა, S-2562 ხელნაწერიდან გადმოწერილი და ბერძნულ ორიგინალთან შედარებული ნათელა კეკელაძის მიერ.

მეგრე	(პეტრ. II, 19, 20)	მეგრე
ეელოგიალ	(ტიპ. 58, 23)	ἐλλογία
ეელოგიაჲ	(აღ. № 145; 155 და ხშირად)	
კათიგემონი	(პეტრ. II, 107, 30)	καθηγεμών
ლოგისქმნილითა	(ტიპ. 11, 14; 124, 9)	λογίσμων
ლოგისიმონობისა	(ტიპ. 125, 8)	λογίσμων
მაგისტროსისა	(ტიპ. 2, 26; 61, 23 და ხშირად)	μάγιστρος
პანაგიისაჲ	(ტიპ. 3, 2; 61, 25 და ხშირად)	παναγίου
პანაგიელთაჲ	(ტიპ. 88, 3)	
პერიერგიაჲსა	(ამონ. 238 რ)	περιεργίας
პანაგირი	(ტიპ. 33, 35; 87, 35, 36)	πανήγυρις
სვანელოზი	(გ. მთ. ცხ. 27, 6; 177, 5 და სხვა)	σύγκελλος
სინგელოზმაჲ სვანელოზმაჲ	(აღ. № 41; 56; 71 და ხშირად)	
სვანელოგიზმოსი	(ამონ. 182 v; 236 რ)	συνλογισμός და სხვა.

γ — უკანაენისმიერი ხმოვნებისა და თანხმოვნების წინ = ლ

აველესტალი	(ხრონ. 302, 2)	αυγουσταλίου
ანალოლოჲ	(პეტრ. II, 83, 5)	αναγωγός
ალალმაჲ	(პეტრ. II, 118, 8; 137, 21)	ἀγαλμα
არლოს და არლოს	(ამონ. 255v)	ἀργός και ἄργος
ალამემონ	(ამონ. 173 რ)	Ἀγαμέμνων
ალაპი	(ტიპ. 5, 28 და ხშირად ათონის ალაპებში)	ἀλάπη
ლიალოლონ	(გ. მთ. ცხ. 30, 13)	διάλογος
ელლაჲ	(ფლავ. 113 b)	Ἀίγλας
კატილორიანი	(ამონ 101 v; 103 v; 106 v; 129 რ)	κατηγορίαι
ლოდარიას ქმნისათჳს	(ტიპ. 63, 11; 64, 1 და ხშირად)	λογαριασθῆναι
ლელატისა	(ტიპ. 14, 16; 49, 2)	λεγάτου

მალნიტი	(ხრონ. 38, 11, 14)	μαγνήτης
მალნიტი	(პეტრ. II, 125, 10)	μαγνήτης
მარღონაჲსა	(ტიპ. 122, 26)	Μάργωνος
ორღანებრივი	(პეტრ. II, 90, 28; 91, 4 და ხშირად)	δργανον
ორღანოჲ ურღანოჲ	(ამონ. 133 r; 192 r; და ხშირად)	δργανον
ორღანებრნი	(ამონ 234 v)	δργανικά
ორღანონ	(გ. მთ. ცხ. 171, 10; 172 18, 192, 16, 17)	
პითაღორიაჲს	(ამონ. 230 v)	Πυθαγόρειος
პითაღორელნი	(ამონ. 230 v)	Πυθαγόρειοι
სააღალმოდ	(პეტრ. II, 73, 8)	ζχαλμα
საღრამმეტიკოსოჲ	(ამონ. 104 v; 71 v)	γρμματακή
ტაღათონ	(პეტრ. II, 38, 17)	τάχαιον
ულოღარიასოდ	(ტიპ. 123, 25)	άλογαρίτσους
ღრიფოჲსა	(პეტრ. II, 132, 10)	γριφος
ღრიფობჲ	(პეტრ. II, 161, 10; 183, 23)	
ღარიზინსა	(ფლავ. 80 a)	Γαριζιν
ღრამმი	(ამონ. 81 r)	γραμμή

განსაკუთრებით თვალსაჩინოა ასეთი შემთხვევები:

ისაღოგისა შინა	(ამონ. 267 r)	ἐν τῇ εἰσαγᾶγι
ღორგიაჲსა	(ამონ. 256 v)	Γοργία

და სხვა მრავალი.

შეიძლება დაგვესახელებინა ასობით მაგალითი, მაშინ როდესაც $\gamma = \alpha$ შესატყვისობისათვის ერთეული შემთხვევებია. იეთრონად Γ-ჰერაძმუი (ფლავ. 113 v), ივილოსა Γιβάλჲ (ფლავ. 74 v), აია სოფია 'Αγία Σοφία-სათვის (აღშენ. XIII ს. ხელნაწერი) და სხვ.

რა დასკვნა გამომდინარეობს ყოველივე ზემოაღნიშნულიდან? ნიშნავს კი გ/ღ შესატყვისთა ასეთი მონაცვლეობა იმას, რომ ყ ბერძნულ წარმოთქმაში ჭერ კიდევ მერყეობს და მხოლოდ სპირანტიზებული ბგერაა (გარკვეულ პოზიციებში) და არა სპირანტი? ამის წარმოდგენა ძალზედ იოლია, როდესაც ხელთ ამდენი ფაქტი გვაქვს, მაგრამ აქ ერთი გარემოება უნდა გავითვალისწინოთ. იმავე წყარო-

ების მიხედვით, რომლებიც ჩვენ γ-სთან დაკავშირებით მოვიხმეთ, β აშკარად სპირანტია და ქართულად გადმოიცემა „ვინით“. გამო-
ნაკლისი იშვიათია. საგანგებოდ შევარჩიეთ ასეთი მაგალითი: ავიგვა (ფლავ. 107b) 'Αβιϋα:α, სადაც γ და β ერთდროულად გვაქვს წარ-
მოდგენილი გ და ვ შესატყვისობებით. მიუხედავად ამისა, ფონეტი-
კურ კანონზომიერებას თუ არ ვუღალატებთ, ექვევარეშე უნდა მივიჩ-
ნიოთ რომ იქ, სადაც β გადავიდა სპირანტში, მით უფრო ადრე გამო-
ამჟღავნებდა ამ ტენდენციას γ, როგორც შედარებით არამყარი, სუს-
ტი ხშული მჟღერთა სამეულში. იგივე ითქმის θ-ს მიმართაც. ამდენად
γ/გ შესატყვისის ის ახსნა უნდა მოენახოს, რომ იგი შენარჩუნებულია
ტრადიციის ძალით, რადგანაც „ი“ შესატყვისი γ-სათვის გამართლე-
ბული არ იქნებოდა, როგორც სრული ხმოვანი თანხმოვნისათვის, ხო-
ლო ნახევარხმოვანი ჯ γ-ის შესატყვისად ბევრ სიძნელეს შექმნიდა,
რამდენადაც ქართულისათვის ბუნებრივ პირობებში იგი მხოლოდ
დიფთონგის მეორე წევრი შეიძლება ყოფილიყო. ასევე გაჭირ-
დებოდა მისი დასმა სიტყვის თავში, ხმოვნებს შორის კი ბუნებრივია
დაიკარგებოდა (როგორც „აია“ — ἀϊ:α-ს შემთხვევაში მოხდა).
რაც შეეხება „ძლისპირთა“ მონაცემებს და γ-სათვის „ჯ“ შესატყვისს,
ეს, ჩვენი აზრით, მიუთითებს ფონემა [g]-ს შენარჩუნებაზე პალა-
ტალურ პოზიციაში პალესტინელ ბერძენთა მეტყველებაში იმ
დროისათვის, როდესაც ეს (γ→ჯ) გადასვლაა სავარაუდებელი. კერ-
ძოდ, VII—VIII საუკუნეებისათვის. ამავე მონაცემების მიხედ-
ვით ისიც ნათელია, რომ თუმცა X საუკუნისათვის β-ს ასპირატობა
პალესტინის ბერძნულში ფაქტია, მაგრამ ცვლილება γ-ს წარმო-
თქმაში უკვე დაწყებულია (გავიხსენოთ γ/ღ შესატყვისი „ძლისპირ-
თა“ ზედწარწერებში). ამდენად საფიქრებელია, რომ მომდევნო საუ-
კუნეებში პროცესი ხშულთა სპირანტული გარდაქმნისა β-ზეც გავრ-
ცელდებოდა, რასაც, ალბათ მოგვიანო ხანის პალესტინური წარმო-
მავლობის თარგმანები გამოავლენს¹⁸.

მაშასადამე, საბოლოოდ გვინდა აღვნიშნოთ შემდეგი: თუ γ-ის
შესატყვისად ქართულში გვაქვს „გ“ ან β-სათვის „ბ“, ეს უთუოდ
ძველ ნასესხობაზე როდი მიუთითებს. ასევე γ-ის შესატყვისად „ჯ“.

¹⁸ აქ საინტერესოა გავიხსენოთ, რომ ახალბერძნულ დიალექტთა შორის ა.
თუმბი ასახელებს ბოვასა და ტერაღ' ოტრანტოს (სამხრეთ იტალია) დიალექტებს,
სადაც ღღემდე θ გამოითქმის როგორც [d] და არა [θ], ასევე θ როგორც [t] და არა
[th] და γ [e] და [i] ხმოვნების წინ გამოითქმის როგორც [g]. A. Thumb,
Handbook of the Modern Greek, p-26.

ჟოველთვის არ გულისხმობს არაბულ შუამავალს და გასამიჯნად სა-
ჟურადლებო ფაქტორია პოზიციითა გათვალისწინება: ბერძნული
წარმომავლობის შემთხვევაში „ჯ“ მოსალოდნელია [e] და [i] ხმოვ-
ნების წინ და მიგვანიშნებს ბერძნული ენის სამხრეთ-აღმოსავლურა
ჯგუფის დიალექტებზე.

მაგრამ თუ ნათარგმნ ძეგლში ერთმანეთის პარალელურად
ყ-სათვის გვაქვს სამივე ვარიანტი: „გ“, „ღ“, „ჯ“ — იქ უთუოდ
ბერძნულ-ქართულ შესატყვისობათა ორი ტრადიციის შეხება უნდა
ვივარუდოთ, რაც სრულიად მოსალოდნელია ხელნაწერთა მოგზა-
ურობისა და გამრავლების სპეციფიკის გამო¹⁹.

¹⁹ არაბული ج [ჯ] თვით არაბულში, ცხადია, არ გვაძლევს ფონეტიკურად [ღ]
ვარიანტს. მაგრამ არაბულს აქვს غ [ლ]ბგერა. ამდენად არ არის გამორიცხული, რომ
ბერძნულიდან მთარგმნელი არაბი, ქართველის მსგავსად, იძლეოდეს ყ-ის ტრანსკრიფ-
ციულ ვარიანტებად ج-სა და غ-ს. თუ ასეთი თანხვედრა გვექნება არაბულ-ქართულ
ტექსტებში, მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება ვილაპარაკოთ არაბულ შუამავალზე.
შუა საუკუნეების ბერძნულ-არაბული ბგერითი შესატყვისობები შესასწავლი საკი-
თხია და ჯერ-ჯერობით დაბეჯითებით ვერაფერს ვიტყვით, მხოლოდ აღვნიშნავთ, რომ
თანამედროვე ეგვიპტურ დიალექტში „როდესაც ბერძნული ან სხვა ენიდან არაბულ
ში შესული სიტყვები შეიცავს მაგარ გ-ს (hard g), ის ჩვეულებრივ გადმოიცემა ასო
غ-თი“ (ანუ [ლ]-თი). აქ იგულისხმება ის პოზიციები, სადაც γ ბერძნულშიც [ლ]-დ
ისმის (უკანაენისმიერ ხმოვნებთან და თანხმოვნებთან) იხ. Colloquial Arabic
by De Lacy O'Leary, London, 1965, p. 17.

X და მასთან დაკავშირებული ერთი ლიალექტური თავისებურება

ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ β δ γ სამეულთან ერთად ბიზანტიურ ბერძნულში სპირანტული ცვლილება განიცადა φ θ χ სამეულ-მაც. ძველი ბერძნული ტრადიციული განსაზღვრებით ესენია β δ γ ძლიერი („სქელი“, „ხშირი“) ბგერები¹ და მათი π τ κ ψ ι α — სუსტ ბგერებთან („წვრილი“, „შიშველი“) შეპირისპირებით ნათელი ხდება, რომ β δ γ ამ შემთხვევაში სხვას არაფერს გულისხმობს, თუ არა სუნთქვის თანხლების ხარისხს, ანუ ასპირაციას. ამ ბგერათა ასპირატობა ძველ ბერძნულში მრავალი ფაქტით დასტურდება და იგი განსაკუთრებით თვალსაჩინოა კრეტის, თერასი და მელოსის ადრეული აღფაბეჯების მაგალითზე, რომელთაც არ ჰქონდათ სპეციალური სიმბოლოები φ და χ ფონემებისათვის და მათ π და κ -თი გამოხატავდნენ. მაგრამ რადგანაც განსხვავება მათ შორის საგრძნობი იყო, თერასა და მელოსზე დადასტურებულია π , κ -ს ნაცვლად $\pi\eta$, $\kappa\eta$ და $\delta\eta$ დაწერილობა ($\Pi\eta\epsilon\delta\epsilon\iota\pi\acute{\iota}\delta\alpha\varsigma$, $\text{'}\Delta\rho\kappa\eta\alpha\gamma\epsilon\tau\alpha\varsigma\text{'}$)².

ადრეულ ლათინურ ტრანსკრიფციაშიც ეს ფონემები გადმოიცემა ph (და არა f), th და ch დიგრაფებით: Chrysippus (= $\chi\rho\iota\varsigma\pi\iota\pi\omicron\varsigma$), Philippus (= $\Phi\iota\lambda\iota\pi\pi\omicron\varsigma$, Theodorus (= $\Theta\epsilon\acute{o}\delta\omega\rho\omicron\varsigma$).

ჩვენ აქ არ შევჩერდებით φ და θ -ს საკითხზე, რადგანაც ქართული მასალები, δ -ს მსგავსად, ნაკლებ ხელშესახებია ამ თვალსაზრისით, და გვინდა საგანგებოდ განვიხილოთ ამ სამეულის მხოლოდ უკანასკნელი წევრი — χ .

ცვლილება ამ ფონემის ხასიათში სალაპარაკო ენაში უკვე ახალი წელთაღრიცხვის I—III საუკუნეებშივეა შესამჩნევ³, მაგრამ

¹ Dionysius Thrax, Ars Gram. 12, 5; Античные теории языка и стиля, М.-Л., 1936, с. 107, 109.

² E. Sturtevant. Pronun. Gr. and Lat., p. 78—79.

³ ელინისტური პერიოდის ყველაზე უადრესი საბუთი ფშინევიერ-ხშულთა სპირანტული გარდაქმნისა არის ახ. წ. I საუკუნის ლათინურ წარწერაში φ -ის შესატყვისად f -ის გამოყენება: Dafne, Filelo, fisica. Sturtevant. დასახ. ნაშრ., გვ. 84.

სტანდარტულმა საეკლესიო გამოთქმამ იგი უცვლელად შეინარჩუნა თითქმის ექვსი საუკუნით უფრო დიდხანს.

ახ. წ. III საუკუნეში ბერძნული ალფაბეტის ბაზაზე იქმნება კოპტური ანბანი, რომელმაც ბერძნულიდან გადაიღო ფ ძ და ჯ გრაფემები, მაგრამ კოპტურ ტექსტებში მათ ნაცვლად ხშირად იწერება $p \text{ } l \text{ } k +$ დამოუკიდებელი ფონემა h . ეს უქანასკნელი კი, როგორც წესი, გადმოსცემს ბერძნულ სპირიტუს ასპერს (ზოგჯერ სპირიტუს ლენისსაც)⁴ ახ. წ. IV საუკუნისათვის Sturtevant-ი მიუთითებს სომხურ ანბანზე, რომელიც აგრეთვე, მისი აზრით, ბერძნულიდან განვითარდა და რომელმაც ფ ძ ჯ გამოიყენა $p' \text{ } l' \text{ } k'$ ($= \text{ } \varphi \text{ } \theta \text{ } \epsilon$)-ს ალსანიშნავად, ხოლო $\pi \text{ } \tau \text{ } \chi$ — არაასპირატი $\mu \text{ } \sigma \text{ } \iota$ -სათვის. Sturtevant-ი მნიშვნელოვნად თვლის იმ ფაქტს, რომ ბერძნულ ნასესხობებში სომხური, რომელსაც ველარული სპირანტი $[x]$ -ც გააჩნია, ბერძნულ ჯ-ს გადმოსცემს ϵ -თი.

სტერტევანტი ამავე რიგის მოვლენად მიიჩნევს ქართულ ანბანში ბერძნული გრაფემის გადმოტანას $[j]$ ფონემისათვის, მაშინ როდესაც ენას ველარული სპირანტი $[x]$ -ც აქვს. მისი აზრით, ქართული ანბანი სომხურის მსგავსად, ახ. წ. IV საუკუნეშია შემოღებული. აქ იგი მთლიანად ეყრდნობა ტრუბეცკოის მოსაზრებას⁵.

ვილჰელმ ბრანდენშტაინი ჯ-ს ფონემატური ცვლილების პირველ საზღვრად ასახელებს ძვ. წ. III საუკუნეს, კუნძულ თეოსზე დადასტურებული χ — γ შენაცვლების გამო. მისი აზრით, ეს გრაფიკული მონაცვლეობა უნდა ასახედეს $[x]$ — $[l]$ ფონემათა მონაცვლეობას⁶.

ახალი ბერძნულისათვის ეს არის ველარული სპირანტი, მსგავსი ქართული ხ-სი, რომელიც პალატალური ხმოვნების წინ ჰ-სკენ იხრება. ჩვეულებრივ მას უდარებენ გერმანულ ch -ს ach და ich კომპლექსებში.

როდესაც არტიკულაციური ცვლილება მეღეროთა სამეულს შეეხო, როდესაც β აღარ გამოხატავდა $[b]$ -ს და γ $[g]$ -ს, ბერძნულმა ამ ფონემათა, ანუ $[b]$ და $[g]$ ფონემათა გადმოსაცემად (განსაკუთრებით

⁴ იხ. Walter C. Till, *Koptische Grammatik*, Leipzig, 1955, S. 39—45.

⁵ «The Georgian ecclesiastic alphabet was introduced at about the same time as the Armenian and there is internal evidence that it was formed under the same influences». Sturtevant *Pronun. Gr. and Lat.*, p. 83; Trubetzkoy, *Glotta* 25. 253.

⁶ W. Brandenstein, *Gr. Sprach.*, I, S. 42—44.

უცხო სიტყვათა ტრანსკრიბირების დროს) ახალ საშუალებას მიმართა: [ხ]-ს აღნიშნავდა $\mu\beta$ ან $\mu\alpha$ კომპლექსებით, ხოლო [გ]-ს $\chi\alpha$ -თი. χ -ის შემთხვევაში ასე არ მომხდარა. ამიტომ ქირს თვით ბერძნულშივე დაიძებნოს მისი სპირანტული ცვლილების დამადასტურებელი ფაქტები გარდა ასეთი შემთხვევისა: $\chi\alpha$ კომპლექსი ძველ ბერძნულში, როგორც წესი, გვაძლევს $\chi\theta$ კომპლექსს. ბიზანტიური პერიოდის ძეგლებში ჩნდება $\chi\alpha$ მიმდევრობა, რომელიც დიტერიჩის აზრით, ვერ მიიღება პირდაპირ α -დან და გულისხმობს შუალედ საფეხურს: $\alpha\alpha > \chi\theta > \chi\alpha$, ანუ $[k\epsilon] > [k\iota] > [x\iota]$?

ბერძნულ სიტყვათა ქართული დაწერილობანი, ბერძნულ საკუთარ სახელთა, ან საზოგადოდ ბერძნულის გზით შემოსულ უცხო სიტყვათა ქართული ტრანსკრიფციები ავლენს χ გრაფემით გამოხატული ბერძნული ფონემის ცვლილების ყველა საფეხურს, უძველესიდან უახლესამდე.

აკად. აკაკი შანიძე „ძველი ქართული ენის გრამატიკაში“ საგანგებო ადგილს უთმობს ბერძნულ ბგერათა გადმოცემის საკითხს. χ -ისთან დაკავშირებით იგი წერს: „ბერძნული χ ასო ძველად ნათარგმნ ძეგლებში ქ-დ არის გადმოსული (ქრისტე. მიქაელ და მისთ.), მაგრამ მერმინდელეებში თავს იჩენს ხ: მიხაელ, ხარლამპი, პროხორე და მისთ.“

არის თუ არა ყველა შემთხვევაში ასე? რით შეიძლება განვარკვოთ ეს დებულება. პირველ რიგში დაკვირვებით პოზიციურ ვარიანტებზე.

უძველესი ბერძნული ნასესხობები ქართულში ისტორიულად უშორეს პერიოდთან დაკავშირებული, თუ გნებავთ მითოლოგიურ პერიოდთანაც, ძნელად გამოირჩევა ქართული სალაპარაკო ენის ფონდში, მაგრამ სიტყვათა ნაკადი, რომელიც შემოპყვა ქრისტიანობის გავრცელებას საქართველოში, გამკვირვალეა თავისი ბერძნული აღნაგობით და ამოსავალიც ძნელად საპოვნელი არ არის. ეკლესია, კანდელი, კერეონი, მონაზონი, ეგუტერი და სხვ., ქრისტიანული ეკლესიის უპირველეს წმინდანთა და ანგელოსთა სახელებთან ერთად — ის სიტყვებია, რომლებიც უმეტეს შემთხვევაში ზეპირი გზითაა გავრცელებული ჩვენში (ალბათ ქადაგებათა გზით) და რომელთაც შემდეგ ქრისტიანული ლიტერატურის თარგმანებშიც უც-

⁷ K. Dieterich, Untersuch., S. 96—99: $\xi\chi\tau\eta = \xi\alpha\tau\eta$ (V ს.), იხ. აგრეთვე K. Foy, Lautsystem der griechischen Vulgärsprache, Leipzig, 1879, S. 26: $\gamma\alpha\lambda\alpha\chi\iota\zeta\omega = \gamma\alpha\lambda\alpha\alpha\iota\zeta\omega$, $\delta\chi\tau\omega = \delta\alpha\tau\omega$, $\mu\delta\rho\alpha\chi\tau\iota = \mu\tau\rho\alpha\alpha\tau\iota\sigma$ და სხვ.

ვლელად შეინარჩუნეს ზეპირი გავრცელების ზოგიერთი ნიშანი. პირველ რიგში ეს ითქმის იმ საკუთარ სახელთა მიმართ, რომლებიც ბერძნული წოდებითი ბრუნვის ფორმითაა გადმოსული ქართულში: იესუ ქრისტე (Ἰησοῦς Χριστός, voc. Ἰησοῦ Χριστέ), პავლე (Παῦλος, voc. Παῦλε), დამიანე (Δαμιανός, voc. Δαμιανέ) და სხვა მრავალი⁸, რაც იმდენად დამკვიდრდა ქართულში, რომ ასეთი გადმოცემა ტრადიციად იქცა და წესადაც კი იქნა გაგებული. ამ სახელთა შორის ჩვენთვის ამჟამად საინტერესოა „ქრისტე“, რომელშიც *χ*-სათვის „ქ“ შესატყვისი გვაქვს თანხმოვნის წინა პოზიციაში. ეს არის უძველესი წარმოთქმის დასახასიათებელი პირველი ნიშანი: ყველა პოზიციაში, განსაკუთრებით თანხმოვნებთან და უკანაენისმიერ ხმოვნებთან, *χ*-სათვის გვქონდეს *ქ* შესატყვისი. ამ პირობას მაქსიმალურად აკმაყოფილებს „ადიშის ოთხთავისა და „საქმე მოციქულთას“ უძველესი ქართული თარგმანები, სადაც ბერძნულ სიტყვებსა და საკუთარ სახელებში ქართული თარგმანი „ქ“ შესატყვისის ამელავნებს. როგორც წინაენისმიერი, ასევე უკანაენისმიერი ხმოვნებისა და თანხმოვნების წინ. ამ შემთხვევაში ჩვენ შეგვიძლია ვილაპარაკოთ ფონეტიკურ შესატყვისზე: ბერძნული უკანაენისმიერი ხშული გადმოცემულია ქართული უკანაენისმიერი ხშულით. მაგალითები:

χ [i] და [e] ხმოვნებთან:

აქიმ	(ადიშ. მთ. 1, 14)	Ἀχιμ
არქეალოს	(ადიშ. მთ. 2, 22)	Ἀρχέλαος
ბარუქისა	(ადიშ. მთ. 23, 35; ლკ. 11, 51)	Βαραχίσι
იქელნ ⁹ იქელნე	(საქმე, 28, 3)	ἔχιδνα
იქელნეთანო	(ადიშ. მთ. 3, 7; 12, 34 და ხშირად)	ἔχιδναν
მოლოქისი	(საქმე 7, 43)	Μολόχ
სჯქემს	(საქმე 7, 16)	Συχέμ და სხვ.

χ [a] [o] [u] ხმოვნებთან:

აქაზ	(ადიშ. მთ. 1, 9)	Ἀχαζ
აქაიამსაჲ	(საქმე 18, 12)	Ἀχαις
არისტარქოს	(საქმე 19, 29; 20, 4; 27, 2)	Ἀρίσταρχον

⁸ ბერძნული საკუთარი სახელების გადმოცემა. გიორგი ამარტოლის ხრონო-გრაფის ქართული თარგმანი, ნაწ. II, თბილისი, 1926, გვ. 87 და შმდ.

იერიქოძეთ	(ადიშ. მთ. 20, 29; შარკ. 'Iεριχά 10, 46)	
მალქოს	(ადიშ. იოვ. 18, 10)	Μάλχος
იექონია	(ადიშ. მთ. 1, 12)	'Ιεχονία
ნაქორისა	(ადიშ. ლუკ. 3, 34)	Ναχώρ
ქორაზინ	(ადიშ. მთ. 11, 21)	Χοραζέν
ქანანელი	(ადიშ. მთ. 15, 22)	Χαναναία
ქანაანს	(საქმე, 7, 11)	Χανανών
ქალდეველთაჲსა	(საქმე, 7, 4)	Χαλδαίων

და სხვ.

χ თანხმოვნებთან:

დრაქმშ	(ადიშ. ლუკ. 15, 8)	δραχμάς
კენქრეს	(საქმე, 18, 18)	Κενχρεάς

როგორც ვხედავთ, ამ ძეგლთა ქართული თარგმანები ბერძნული სიტყვების გადმოცემის ხასიათითაც ჩვენი მწერლობის უძველეს ხანას მიეკუთვნება.

რა სურათი გვაქვს მოგვიანო ძეგლებში, კერძოდ X—XII სს. ქართულ თარგმანებსა და მათ ხელნაწერებში?

χ-ს ქართულ შესატყვისთა არაერთგვაროვნება ნათელს ხდის, რომ ამ საუკუნეთა ბიზანტიურ ბერძნულ წარმოთქმაში იგი არსებითად შეცვლილი ფონემაა. χ უკვე სპირანტია და საკმაოდ შესამჩნევ სხვაობას იძლევა პოზიციათა მიხედვით. სურათი ასეთია: [i] და [e] ხმოვნების წინ χ-ს შესატყვისება ისევ „ჩ“, ხოლო [a] [o] [u] ხმოვნებისა და თანხმოვნების წინ „ხ“. ეს პრინციპი ძალიან მტკიცედ არის გატარებული და გარდა ტრადიციით დამკვიდრებული უძველესი ნასესხობებისა, იშვიათად ირღვევა XII—XIII საუკუნეების ხელნაწერებშიც კი. მაგალითები:

[i] და [e] ხმოვნებთან:

არქილოზოსცა	(ამონ. 84 r)	'Αρχιλοχός
ასქეტოჲ	(პეტრ. II, 35, 10)	ἄσκητος
აღლილუქიაჲ	(პეტრ. II, 59, 25)	ἀλλήλουςχία
გასტჳქიებულად	(პეტრ. II, 97, 3)	στοιχεῖον
დადუქია	(პეტრ. II, 176, 15)	δαΐδουχια

ენტელექიაჲ	(პეტრ. II, 98, 17; 107, 3; $\epsilon\nu\tau\epsilon\lambda\acute{\epsilon}\chi\epsilon\iota\alpha$ 194, 30)	
ეჲინთა	(ამონ. 247 v)	$\acute{\epsilon}\chi\iota\nu\sigma\upsilon\varsigma$
იაჲინ	(ფლავ. 139 a)	$\iota\alpha\chi\acute{\iota}\nu$
მაჲერა	(ამონ. 253 v)	$\mu\acute{\alpha}\chi\alpha\iota\rho\alpha$
მელჲისოს	(ფლავ. 111 a)	$\text{Μελχισ}\acute{o}\varsigma$
მანოჲის	(ფლავ. 85 a)	$\text{Μαν}\acute{\omega}\chi\eta\varsigma$
მრავალსჲიდიანობაჲ	(პეტრ. II, 212, 10)	$\pi\omicron\lambda\upsilon\sigma\chi\iota\delta\acute{\iota}\alpha$
ოჲიმაჲ	(პეტრ. 203, 15, 16 და $\delta\chi\eta\mu\alpha$ ხშირად)	
უსჲესოდ	(ამონ. 285 v)	$\acute{\alpha}\sigma\chi\epsilon\tau\omicron\varsigma$
სჲეტეიისა	(ამონ. 283 v)	$\sigma\chi\epsilon\tau\iota\kappa\eta\varsigma$
სჲისი	(პეტრ. II, 214, 20)	$\sigma\chi\acute{\iota}\varsigma$
სჲიმაჲ	(პეტრ. II, 11, 3)	$\sigma\chi\eta\mu\alpha$
სჲესი	(პეტრ. II, 24, 20; 161, 16...)	$\sigma\chi\acute{\epsilon}\varsigma$
სჲესი	(ამონ. 100 r, 118 v და $\sigma\chi\eta\sigma\iota\varsigma$ ხშირად)	
ჲეტელჲან	(ფლავ. 129 a)	$\chi\epsilon\tau\tau\alpha\acute{\iota}\omicron\varsigma$
ჲიტონისჲი	(პეტრ. II, 205, 15, 18)	$\chi\iota\tau\omega\nu\acute{\iota}\sigma\chi\omicron\varsigma$ და მრავალი სხვ.

ამავე ძეგლებიდან დავსაახელებთ მაგალითებს $\chi = \text{ხ}$ შესატყვისობებისათვის. როგორც ვთქვით „ხ“ გვაქვს ა ო უ ხმოვნებისა და თანხმოვნების წინ:

ხმოვნების წინ:

ახოაჲს	(ფლავ. 119 a)	$\text{'Αχ}\acute{\alpha}\beta\iota\upsilon\varsigma$
გაიხარეიეტე	(პეტრ. II, 83, 34)	$\chi\alpha\rho\acute{\iota}\epsilon\nu\tau\omega\varsigma$
ვიტხორა	(ფლავ. 142 b)	$\text{Βητχ}\acute{\omega}\rho\alpha$
თანმესხოლე	(პეტრ. II, 38, 31)	$\sigma\chi\omicron\lambda\eta$
ესხატი	(ფლავ. 118 a)	$\acute{\epsilon}\sigma\chi\alpha\rho\acute{\iota}\tau\eta\nu$
იერიხუნტოაჲსა	(ფლავ. 70 b)	$\iota\epsilon\rho\iota\chi\omicron\nu\tau\omicron\varsigma$
ნახორის	(ფლავ. 13 a)	$\text{Ναχ}\acute{\omega}\rho\eta\varsigma$
მახონსა	(ფლავ. 119 a)	$\text{Μ}\acute{\alpha}\chi\omega\nu\iota$
სტიხონთაჲსა	(ამონ. 124 v)	$\sigma\tau\acute{\iota}\chi\omega\nu$

სხოლიონი	(პეტრ. II, 24, 12; 27, σχόλιον 1 და ხშირად)	
ხაროჲ	(პეტრ. II, 213, 6)	χάρις
ხალეპოჲ	(პეტრ. II, 107, 15)	χαλεπός
ხოროჲ	(პეტრ. II, 97, 28)	χῶρις
ხუსის	(ფლავ. 123 b)	Χουσι
ხუსართოს	(ფლავ. 80 a)	Χουσαρτῶς
ხოსვიაჲს	(ფლავ. 61 a)	Χοσβία
ხავალონ	(ფლავ. 142 a)	Χαβαλῶν

და სხვ.

ასევე თანხმოვნების წინ: ხრონონი χρόνι (ამონ. 246 r), ხრონოჲ χρόνις (პეტრ. II, 107, 15, 16, 19, 21 და ხშირად), ღრახმალ ბრახ-მან (ფლავ. 53 b), ხრიზმოსიცა χρησμός (ამონ. 181 r) და სხვ. მაშასადამე, შესატყვისობები განსაზღვრულია პოზიციებით და ქ/ხ ვარიანტებს იძლევა. იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება ჰ-შესატყვისიც, რომელიც პალატალურ პოზიციაში ფონეტიკურად უფრო გამართლებულია ვიდრე ქ:

ეჰინე	(ექ. დლ. 89, 9)	ἐχενη
სჰინო	(ექ. დლ. 60, 28)	σχηνα
სელაჰინ	(ექ. დლ. 81, 16) სელაჰი (ექ. დლ. 82, 22)	σελαχίον
სუნჰინტე	(ხრონ. მინაწ. 214)	

ამავე ძეგლში უკანაენისმიერ ხმოვნებთან და თანხმოვნებთან ჯ გვაძლევს „ხ“-ს:

კოხლიო	(ექ. დლ. 82, 9)	κόχλιος
კოხლიონნი	(ექ. დლ. 88, 24)	κόχλιος
მისხონი	(ექ. დლ. 56, 32)	μίσχιος
ხრემეტი	(ექ. დლ. 36 b)	Χρεμέτης და სხვა.

ამჯერად რაზე უნდა მიუთითებდეს „ქ“ შესატყვისის χ-სათვის [i] და [e] ხმოვნების წინ? გასაგებია, რომ ის არ შეიძლება იყოს ველარული სპირანტი [x] ფონემის პოზიციური ვარიანტის ფონეტიკური შესატყვისი. ქ/ხ კანონზომიერი მონაცვლეობით, ჩვენი აზრით, ის ფაქტი დასტურდება, რომ ფონემა χ-ს ალოფონებს შორის ბერძნულში ძალზე შესამჩნევი სხვაობა იყო და რომ ქართული

ცდილობს ასახოს იგი ტრადიციის დაცვით გარკვეულ შემთხვევებში. ამასთან, იქნებ, ქართული „ქ“ — ველარული ხშული მაინც უკეთ გადმოსცემდა ბერძნული ფონემის — ველარული სპირანტის ბუნებას პალატალურ პოზიციაში, ვიდრე ქართული ლარინგალური ჰაე.

მაშასადამე, როდესაც ვამბობთ, გვიანდელ ნასესხობებში *χ*-ს შეესატყვისება ზანი, აუცილებელი პირობაა ვთქვათ ისიც, რომ ეს ხდება მხოლოდ განსაზღვრულ პოზიციებში. უძველესის შემდეგ არცერთ საფეხურზე არ შეიმჩნევა ამ მხრივ გათანაბრება არც მწიგნობრული და, მით უფრო, ზეპირი სესხების დროს. პალატალურ პოზიციაში გვაქვს ისევ ტრადიციული „ქ“, უფრო იშვიათად კი — „ჰ“.

„ძლისპირთა“ ზედწარწერები ძირითადად ადასტურებს *χ* ფონემის ისტორიული ცვლილების ხასიათს *X* ს-თვის, მაგრამ ერთ საინტერესო თავისებურებასაც ამჟღავნებს, თავისებურებას, რომელიც თანამედროვე ბერძნული დიალექტების გარკვეულ ნაწილს ახასიათებს და რომლის სათავეების ძიებაც დიალექტოლოგიის ერთერთი აქტუალური საკითხია. ეს არის ძველ ქართულ ნათარგმნ ძეგლებში არაერთხელ შემჩნეული *χ/შ* შესატყვისობა.

ძლისპირთა ზედწარწერებიდან ირკვევა, რომ პალესტინის ბერძნულში *χ*-ს ამგვარი წარმოთქმა სისტემური ხასიათის ყოფილა და როგორც მოსალოდნელიც იყო, მხოლოდ [i] და [e], ე. ი. პალატალური ხმოვნების წინა პოზიციაში გვხვდება. [e] ხმოვანი აქ წარმოდგენილია *ε* და დიფთონგი *αι*-თ, ხოლო [i] ხმოვანს გადმოსცემს *ι*, *η*, დიფთონგები *ει* და *ηι*.

[e]-ს წინა პოზიციაში:

შერობიმ ⁹	Ο	შერობინ HL (№ 322)	Χερουβίμ
შერსონ	HL	(118)	χέρσον
შერე	OL	(297)	χαίρε
შერე	HL	(56)	χαίρις
შერუს	Ο	შეროს L (265)	[χαιρίως]

[i]-ს წინა პოზიციაში:

არში ...	HL	(81)	ἀρχηγός
არში ანარხოს	Ω	(204 205 LC; 383 Oh)	ὁ ἐν ἀρχῇ ἀναρχος.
აშირო ...	L	აშიროთმა... Ο (219)	ἀχαιρὸς μητοῖς

⁹ ქართულ თარგმანში: „ქერობინთა“, ძლისპირნი, გვ. 168..

ფსუში	H	(123)	ფსაჲ
შიტონა	ChH _L	(368)	ჯაჲნა
შირას	LO	(208)	ჯაჲრას

ერთადერთი შემთხვევა, როდესაც უ/ო-ს წინა პოზიციაში გვაქვს შ, განსაზღვრული უნდა იყოს წინამდებელი თ-ს გავლენით. ე. ი. ასიმილაციის შედეგია:

ისშოს H || ისშუს L (69) ზეჲს

ყველა სხვა პოზიციაში ჯ-ს ძლისპირთა ზედწარწერებში შეესა-ტყვისება „ხ“:

ანარხო	L	(110; 144 H)	ἀνάρχου
არხას	L	(303)	ἀρχάς
ახორიტო	L	ახორიტონ O (227)	ἀχάριτον
ერხომენონ	L	(175)	ἐρχόμενον
ეხმალოლუს	O	ეხმალუტუს L (257)	ἐχμαλώτους
იხნესი	OL	(304)	ἰχνησι
მესოტიხონ	O	მენსოხიტონ L (279)	μεσότηιοχον
სპლანხნონ	L	(30)	σπλάγχων
ზორევე	O	(261; 262 L)	ζόρευε
ზრიოს	H	(141)	ζρυσθη
ზრანთეს	L	(46)	ζρανθέντες
ხალდიას	OhH	ხალდი L (376)	χαλδαίαις და სხვ.

მაშასადამე, თუ ჩვენს მიერ მოტანილ მაგალითებს ერთხელ კიდევ გადავავლებთ თვალს, დავინახავთ, რომ უძველესის გარდა საქმე გვაქვს ბგერათშესატყვისობების ორ სისტემასთან; I-ში ჯ-ს გადმოსცემს ქართული „ქ“ და „ხ“, II-ში ჯ-ს გადმოსცემს ქართული „შ“ და „ხ“. ორივე შემთხვევაში ეს გადმოცემა კანონზომიერია ხასიათისაა.

პალატალური ხმოვნების წინ ჯ-ს გადმოცემა „შ“-თი სხვა ქართული ძეგლებიდანაც არის ცნობილი. წვირმის იადგარის ტრანსკრიფტიული მინაწერებიდან 7 ასეთი შემთხვევა შეგვიძლია დავასახელოთ, თუმცა ერთი და იგივე სიტყვა მეორდება, მაგრამ ამას ამ შემთხვევაში მნიშვნელობა არა აქვს:

შერუს ასტინიკონ (M-36 7v) [χαλριος]

იხილეთ აგრეთვე გვ. გვ. 15 r; 39v—40 r; 125 r

შერე კე (M—36, 234 v) [χαλρε xxi]

შერე კი (M—36, 86 r)

ოჯში (M—36, 92 r)

მაგრამ თანხმონის წინ აქაც გვაქვს „ხ“:

ანესტეს ხრისტოს (M-36, 238 r).

იოანე-ზოსიმეს კალენდარში შესატყვისობათა გარკვეული სისტემის დარღვევა ხშირია, მაგრამ ორიოდ შემთხვევა მაინც გვაქვს χ, χε-ს ში, შე-თი გადმოცემისა: ენბლაშერნოს (კრებაჲ, 273, 30) და ზაქშეოს (კრებაჲ, 276, 8).

უფრო გვიანდელ ხელნაწერთაგან უნდა დავასახელოთ ქიოსური ნუსხა პეტრიწონის წესდებისა¹⁰, რომლის გამოცემაში აკაკი შანიძე განიხილავს რა წესდების ენის თავისებურებას, საგანგებოდ ჩერდება χ ასოს ვიწრო ხმოვნების წინ შ-ინად გადმოცემის შემთხვევებზე და წერს: „χ რომ შ-დ იყოს ქცეული, ეს ცნობილია სხვა წყაროებიდანაც: ქუთათაყვეის და ვლაშერნის ღმრთის მშობელსა შემოგწირეთ (ს. კაკაბაძე, ისტ. საბ. III, 76, 10); ანდიოშისა, რაც ამას უდრის: ანტიოხიისა, ანტიოქიისა (მცნება სარჯულო, 1470—1474 წ., ს. კაკაბაძის გამოც. 1913); ეს ფართოდ გავრცელებული ფონეტიკური მოვლენა ცნობილია ჰანურიდანაც, სადაც იმავე ბერძნულიდან შილიდონი (მერცხალი) და შილია (ათასი) შემოსულა (ნ. მარი, ქანური გრამატიკა, 205)“¹¹.

წესდების ქართული ტექსტიდან:

შემეფტონი (ტიბ. 73, 24; 118, 18, 20, 22, 24, 25;
119, 7, 16)

χαλμευτόν

ქსენადოში (ტიბ. 72, 5; 113, 12, 34; 114, 8, 9,
14, 19, 20, 28)

ξενοδοχεϊον

ლოშიარი (ტიბ. 82, 19; 87, 18; 110, 32, 36)

სადოშიარო (ალ. 158).

¹⁰ ქიოსური ნუსხა, აკ. შანიძის ვარაუდით, 1083 წლის დედნიდან არის გადაწერილი მე-XIII საუკუნეში და გასული საუკუნის 80-იან წლებამდე პეტრიწონში ინახებოდა. იხ. აკ. შ ა ნ ი ძ ე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში, გვ. 10. ტაბაკონის ქიოსური ბერძნულ-ქართული ნუსხების ისტორიისათვის იხ. აგრეთვე ს. ყ ა უ ხ ი შ ვ ი ლ ი, გეორგიკა V, გვ. 94—95.

¹¹ აკ. შ ა ნ ი ძ ე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი, თბ., 1971, გვ. 145.

პანაშვილი (ტიბ. 108, 6. 1:; 112, 1).

ამ სიტყვის გამო აკ. შანიძე წერს: „პანაშვილის ნაცვლად უნდა გვექონოდა პანიშიდი, მაგრამ ხმოვანთა ასიმილაცია მომხდარა (პანა-) და შემდეგ რიცხვითი შუილ-ის გავლენით უმარცვლო უ ჩართულა სიტყვაში (პანაშუიდი, პანაშვლა)“¹².

შრინილოქსესტი (ქიოს. 121, 17) $\chi\epsilon\rho\nu\iota\beta\acute{\eta}\xi\epsilon\sigma\tau\omicron\varsigma$, თანხმოვნის წინ, ისიც p-სთან „შ“ მოსალოდნელი არ არის და, როგორც სამართლიანად შენიშნავს აკ. შანიძე, შრინილოქსესტი თავის მხრივ მიღებულია „შერნიოქსესტისაგან“, რაზედაც ბერძნული შესატყვისი მიუთითებს¹³. ცვლილება შეიძლებოდა მომხდარიყო ბერძნულ ნიადაგზეც და ქართულზეც. ყოველ შემთხვევაში χ -სთან პალატალური ხმოვნის დაკარგვა ბერძნულში ჩვეულებრივი მოვლენაა; განსაკუთრებით თუ მას (პალატალურ ხმოვანს) კიდევ ხმოვანი მოსდევს. როგორც ჩანს, χ -($\chi\epsilon$) კომპლექსი ხშირად ერთ ბგერად არის გაგებული, სადაც ι მხოლოდ პალატალიზებული χ ბგერის გადმოცემას ემსახურება. ამდენად, იგი დამოუკიდებლად შესაძლოა აღარც გამოითქმოდა ხოლმე. ამაზე თანამედროვე ბერძნული დიალექტები მიგვანიშნებს. ასევე დიმორტიკიც, სადაც პალატალური თანხმოვანი შეიძლება შეგვხვდეს α $\omicron$ υ -ს წინ, რადგანაც უმახვილო [i], ხმოვნის წინა პოზიციაში, შეერწყმის წინამავალ ბგერას¹⁴. მაგ., $\chi\iota\upsilon\iota$ გამოითქმის [ჰონი]-დ.

სხვა შემთხვევებში სისტემა აქაც დაცულია: უკანანისმიერ ხმოვნებთან გვაქვს „ხ“ შესატყვისი.

მაგ., მიხაილათი	(ტიბ. 73, 7)	$\mu\iota\chi\alpha\eta\lambda\acute{\alpha}\tau\omicron\upsilon$
მიხაელ	(ტიბ. 124, 13)	
მახრული	(ტიბ. 121, 29, 31, 32)	$\mu\omicron\varsigma\chi\rho\omicron\upsilon\tau\iota\alpha$
სოხასტერი	(ტიბ. 70, 20; 83, 31; 105, 3 და ხშირად)	$\eta\sigma\upsilon\chi\alpha\sigma\tau\acute{\eta}\rho\iota\omicron\upsilon$
სტენიმახი	(ტიბ. 70, 15; 113, 14, 16, 23; 114, 13 და ხშირად ბერძნულში — $\chi\omicron$ —	$\Sigma\tau\epsilon\nu\acute{\iota}\mu\alpha\chi\omicron\varsigma$
საარხონდოსა	(ტიბ. 71, 22)	$\acute{\alpha}\rho\chi\omicron\nu\tau\iota\alpha\nu$
ხარტოფილაკისა	(ტიბ. 124, 21)	$\chi\alpha\rho\tau\omicron\phi\acute{\iota}\lambda\alpha\chi\omicron\varsigma$

¹² აკ. შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი, თბ., 1971, გვ. 145.

¹³ იქვე.

¹⁴ Pring, A Gram. of Mod. Gr., p. 18.

და სხვ. გამონაკლისი მხოლოდ ქართულში ტრადიციის მქონე სახე-
ლებს შეეხება (მაგ., ზაქარია, ქრისტეფორე).

ჩვენი მასალებიდან ეს მოვლენა ბიზანტიის ერთი გარკვეული
რაიონით არ ლოკალიზდება. ჩანს, ამგვარი დიალექტური თავისე-
ბურება ახასიათებდა როგორც ჩრდილო-დასავლური, ასევე სამხ-
რეთ-აღმოსავლური რაიონების ბერძნულსაც. ამას თანამედროვე
ბერძნული დიალექტებიც მოწმობს, რომელთაგან ეს მოვლენა
გვხვდება ცაკონურში, გავრცელებულია კრეტაზე, ეგეოსის ზღვის
კუნძულებზე — ამორგოსზე, კოსზე, კალიმნოსზე, ასტიპალეაზე,
მცირე აზიის სამხრეთ-აღმოსავლეთის დიალექტებში¹⁵, პონტურში
(კაპადოკიაში, სილის დიალექტში)¹⁶.

კვიპროსულ დიალექტში [შ]-დ გამოითქმის გარდა χ-სი σ-ც,
ნახევარხმოვანი j-ს წინ. კვიპროსული დიალექტის ისტორიის შესას-
წავლად ერთ-ერთ ძირითად წყაროდ ლეონტი მახერას „ქრონიკები“
ითვლება. რ. დაუკინსმა ორი XVI საუკუნის ხელნაწერის მიხედვით
გამოსცა „ქრონიკების“ ბერძნული ტექსტი ინგლისური თარგმანით
და ვრცელი ენობრივი მიმოხილვაც დაურთო¹⁷. დაუკინსი საგანგე-
ზოდ ჩერდება ხელნაწერებში χι და σι კომპლექსების აღრევაზე
და არაერთი მაგალითი მოჰყავს:

χι-ს ადგილას σι: ψσιςαδν — ხშირად არისო. მხოლოდ ერთხელ
ψυχιςαδν. ხშირია აგრეთვე პირიქითაც, χι σι-სათვის: γραχια, ἐγχαμαχια,
ἱχια (ან ἱσχια), πεντααχια, φοριχια (გამოთქვამდნენ φορι:shé-ასეო).
ეს მონაცემებია XVI საუკუნის ხელნაწერებში—წერს დაუკინსი —
გვიჩვენებს, რომ თანამედროვე კვიპროსული გამოთქმა χι, χε-სი XVI
საუკუნეში უკვე დაწყებულია¹⁸. ამ მონაცემების ფონზე ცხადია,
რა მნიშვნელობა ენიჭება X—XIII საუკუნეების ქართულ ნათარგმნსა
თუ ორიგინალურ სალიტერატურო ძეგლებში დადასტურებულ შემ-
თხვევებს. მაშასადამე მოვლენა არამც თუ XVI, არამედ ზოგიერთ
ბერძნულ დიალექტში (კერძოდ, პალესტინის ტერიტორიაზე) X საუ-

¹⁵ A. Thumb, Handb., p. 17. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ სპეციალის-
ტების მოწმობით, პალატალური ხმოვნების წინ ველარული სპირანტის ჯ-ში
გდასვლა ახასიათებს თანამედროვე ასურულ დიალექტებსაც.

¹⁶ R. M. Dawkins, *Modern Greek in Asia Minor*, Cambridge, 1916,
p. 45.

¹⁷ Leontios Makhairas *Recital concerning the Sweet Land of Cyprus* entit-
led «Chronicle». edit. with a translation and notes by R. M. Dawkins, v. II, Ox-
ford, 1932.

¹⁸ იტ. Dawkins, «Chronicle», 35.

კუნეშიც უკვე კანონზომიერი ხასიათისაა, რომ აღარაფერი ვთქვათ XIII და შემდგომ საუკუნეებზე.

ეს ფაქტი კიდევ ერთხელ ნათელყოფს იმ მონაცემების მეცნიერულ ღირებულებას, რასაც ქართული წყაროები იძლევა.

ბიზანტიური პედანტიზმის და ენობრივი კონსერვატიზმის გამო მეტროპოლიის ბერძნულ სალიტერატურო ენაში დიალექტური მოვლენები იშვიათად იჩენს ხოლმე თავს. პურაზმი ენაში გარდა განსწავლულობისა სოციალური ნიშნის მაჩვენებელიც იყო. მაღალი რანგის მოღვაწე იმითაც უნდა განსხვავებულიყო ჩვეულებრივი მდაბიოსაგან, რომ მას არ უნდა ელაპარაკა ისე, როგორც დაბალი ფენები ლაპარაკობდნენ, ეს ეხებოდა არა მხოლოდ ლექსიკას და სტილს, არამედ წარმოთქმასაც. X საუკუნის რომელიმე საეკლესიო მოღვაწეს ხ რომ გამოეთქვა [i]-დ და არა [ü]-დ სასაცილოდ აგდება არ ასცდებოდა. მაშინ, როდესაც ხალხში ასეთი გამოთქმა უკვე რამდენიმე საუკუნის მივიწყებული იყო.

პალესტინის ტერიტორიაზე კი ბერძნული თავისი გზით ვითარდებოდა. საკუთრივ ბერძნულ ტერიტორიებს მოწყვეტილი, მეტროპოლიის კანონმდებლური გავლენისაგან თავისუფალი, როგორც ვხედავთ, ფართოდ უღებდა კარს ადგილობრივ თავისებურებებს, რის დადასტურებასაც საღვთისმეტყველო ტექსტებშიც. და რაც განსაკუთრებით მოულოდნელია, პიმნოგრაფიულ მასალაშიც კი ვხედავთ. ამ მიზეზის გამო „ძლისპირთა“ ტრანსკრიფციული ზედწარწერები თამამად შეიძლება მივიჩნიოთ პალესტინური ბერძნული წარმოთქმის შესწავლისათვის მნიშვნელოვან პირველწყაროდ.

თუ შევაჯამებთ ნაშრომში განხილულ საკითხთა შედეგებს, შეიძლება დავასკვნათ შემდეგი:

1. „ძლისპირთა“ ტრანსკრიფციულმა ზედწარწერებმა უ-ისა და ი-ს დიფთონგის ბერძნული წარმოთქმის ისეთი თვისებურება წარმოაჩინა, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში დღემდე გათვალისწინებული არ იყო. ესაა უ-ისა და ი-ს დიფთონგის გამოთქმა [u]-დ, რაც მხოლოდ ცენტრალური საბერძნეთის ზოგიერთი დიალექტისა და მცირე აზიის დიალექტებისათვის სპორადულ მოვლენად ითვლებოდა. გაირკვა ისიც, რომ ი-ს და უ-ის წარმოთქმა [u]-დ ამ შემთხვევაში მეორეული მოვლენაა და იგი განვითარებულია [ü]-საგან.

2. ქართული „ბანი“ β-ს შესატყვისად ყოველთვის არ აიხსნება სიტყვათა სესხების სიძველით, არამედ ზოგჯერ იგი პალესტინუ-

რი ბერძნულის თავისებურების ამსახველია, სადაც β-ს არქაისტული წარმოთქმა IX—X საუკუნეებშიც დასტურდება.

3. იგივე ითქმის γ-ს ქართულ შესატყვისობებზე. მართალია, γ ბერძნულ წარმოთქმაში VIII—X საუკუნეებში უკვე სპირანტია, მაგრამ ქართულ მასალებში მისი ტრადიციული შესატყვისი ი და ე ხმოვნების წინა პოზიციაში შენარჩუნებულია X—XIII საუკუნეების ძეგლებშიც. ამდენად, აუცილებელია პოზიციათა გათვალისწინება: უძველესი ნასესხობის შემთხვევაში „გ“ უნდა გვექონდეს ყველა პოზიციაში, უკანაენისმიერ ხმოვნებთანაც და თანხმოვნებთანაც. გვიანდელი სესხების დროს კი პალატალურ პოზიციაში გვაქვს გ [g], ხოლო უკანაენისმიერ ხმოვნებთან და თანხმოვნებთან — ლ [γ]. რაც შეეხება „ჯ“-ს γ-ის გადმოსაცემად, თუ ის მხოლოდ წინაენისმიერ ხმოვნებთან გვაქვს, ეს ბერძნულ სამხრეთ-აღმოსავლურ დიალექტებზე მიგვანიშნებს, თუ ყველა პოზიციაში, მაშინ უფრო საგულვებელია არაბული წყარო. γ/ϣ შესატყვისიც ბერძნულ დიალექტურ თავისებურებას გულისხმობს. γ-ის ამგვარი წარმოთქმა მოსალოდნელია მხოლოდ წინაენისმიერი ხმოვნების წინ. მაგრამ იმის გამო, რომ თვით ბერძნულში ეს ხმოვნები ხშირად შეერწყმის თანხმოვანს, „ϣ“ შესატყვისი შეიძლება უკანაენისმიერ ხმოვნებთანაც შეგვხვდეს (მაგ. ჟალია Γαλῆς-იდან).

4. χ-ს მიმართაც ვერ ვიტყვით, რომ მისი გადმოცემა „ქ“-თი ყოველთვის უძველესობის დამადასტურებელი იყოს. ასეთი გადმოცემა, ტრადიციის ძალით, მაგრამ მხოლოდ პალატალურ პოზიციაში, გვიანდელ ძეგლებშიც გვაქვს. მისი სპირანტული ბუნება ვლინდება „ხ“ შესატყვისში, რომელიც კანონზომიერად ჩნდება ა ო უ ხმოვნებისა და თანხმოვნების წინა პოზიციაში. რაც შეეხება X—XIII სს ქართულ ძეგლებში „ში“ „შე“ შესატყვისის არსებობას χ¹ χ²-სათვის, იგი განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია იმ თვალსაზრისით, რომ თანამედროვე ბერძნული დიალექტების დიდი ნაწილი-სათვის დამახასიათებელი თავისებურების უადრეს საფეხურებს წარმოაჩენს.

ВОПРОСЫ ПРОИЗНОШЕНИЯ ВИЗАНТИЙСКОГО ГРЕЧЕСКОГО

Резюме

В истории изучения византийского греческого произношения множество неясных и неосвещенных проблем. Это объясняется, в первую очередь, спецификой изучаемого предмета и, что главное, скудностью дошедших до нас источников и свидетельств.

Греческий литературный язык византийского периода, благодаря архаической тенденции и крайнему пуризму, в течение многих веков, придерживался классических норм, что тормозило развитие языка. Почти 10—12 столетий литературный язык и разговорный шли разными путями; народный язык не принимал никакого участия в литературном процессе, и, потеряв доступ к нему, тем самым оставался вне плодотворного и возвышающего влияния большой литературы. Стихийное развитие разговорной речи углубляло и ускоряло ее отчуждение от литературного языка, а также усугубляло недоверие образованных кругов к народному языку, в конце отказавшихся от него. Поэтому византиноведческое языкознание, особенно нуждается в диалектологическом материале и первая задача исследователей — выявить новые источники, увеличить число достоверных сведений.

Философско-теологические интересы всего христианского Запада и Востока были обращены к греческому миру. С греческого переводились на многие языки памятники, вызывающие живой интерес того времени. Переведенные памятники сохранили греческий элемент разного типа. Гречизмы, будь они фонетико-морфологического, или семантико-стилистического характера, явились одним из значительных источников для изучения ряда проблем византийского греческого языка.

Древнегрузинские переводы греческих текстов, своей обширностью тематики и объема, говорят о больших творческих связях с Византией, со страной, которая возглавляла идейно-политическую жизнь на Ближнем Востоке и в окружающих ее странах. Даты выполнения этих переводов показывают, что Грузия шла в ногу с мировой культурно-общественной жиз-

ную, что эта литература у нас появлялась вслед за появлением всемирно-известных греко-византийских сочинений. Это, главным образом, достигалось неутомимым трудом грузинских деятелей, часть которых вдали от родины, в разных уголках византийской империи, основывала грузинские монастыри, культурно-просветительные центры, где день и ночь, неустанно, переводились, переписывались, размножались, переплетались «душе-полезные» книги для пересылки их на родину. Иверский монастырь на Афоне, монастырь святого Саввы и Крестовый в Палестине, монастырь святой Екатерины на Синае являются главными центрами, с которыми связано огромное число переведенных на грузинский язык греческих памятников. Переводили люди образованные, владевшие греческим как родным языком и систематически общавшиеся с греками. Поэтому материал, извлеченный из этих памятников, имеет силу, можно сказать, первоисточника и заслуживает полного доверия.

Грузинские переводы, выполненные в разных местах греческого мира, проявляют разные особенности, свойственные той или иной языковой среде, где создавалась рукопись. Это особенно касается фонетики. Грузинская передача собственных имен и терминов греческого текста дает богатый материал для выяснения некоторых вопросов византийского произношения IX—XIII веков. Но в рукописях, дошедших до нас в поздних списках, часто картина весьма пестрая, вызывающая некоторые недоумения; например, трудно было понять, почему одна и та же греческая фонема в одной и той же рукописи передается разными способами и нередко, исключаящими друг-друга соответствиями; или почему слова, специфично византийские, заимствованные именно в византийскую эпоху и никак не раньше, имели классическое звучание, сохранив архаическое произношение отдельных фонем, но в результате изучения древних рукописей и точного определения места их происхождения, становится ясным, что каждая географическая область характеризуется своей системой передачи фонем, что впоследствии, пройдя через множество рук и длительное время, вдали от места своего происхождения, смешивается с другой системой.

Чем заслуживает внимания грузинский материал и каковы выводы исследования?

В настоящем труде особое внимание уделяется тем явлениям, которые отличаются от общей системы, а именно, от известной характеристики византийского произношения IX—XIII вв., и которые большей частью являются особенностями

копии в бывших юго-восточных провинциях Византийской империи. Эти особенности таковы:

1. Грузинские рукописи IX—X вввв Сина-палестинского происхождения убедительно показали, что в Сина-палестинском греческом *υ* и дифтонг *οι* произносились не как [ü] или [i], а как [u]. Такое произношение *υ* и *οι* известно для центральных греческих диалектов, южной Италии, а также некоторых современных диалектов Малой Азии.

О Сина-палестинском произношении *υ* и *οι* в IX—X вввв свидетельствуют синайские рукописи созданного в Палестине (в монастыре св. Саввы) грузинского «Ирмология», в которых каждый ирмос в виде надписи снабжен грузинскими транскрипционными указаниями на соответствующий греческий ирмос. Примеров насчитывается около 80.

Грузинский язык имеет графические соответствия для всех вариантов произношения *υ*: *ο*[i], *υ*[ü], *υ*[u]. В транскрипциях начальных строк ирмосов *υ* и дифтонгу *οι* соответствует *ჟ*[u] (в редких исключениях *ჟ*[ü], *ჟი*[ui], *ოი*[oi], *ო*[i]): აბუსოს [abusos] — ἀβυσσος, ღუნამი [dunam] — δυνάμεις, ეკუკლოსე [ekuklose] — ἐκύκλωσε, თუსო [tuso] — θύσσω, მუსტირიონი [mustirion] — μυστήριον, ფსუჟი [psuži] — ψυχή, აკუნ [akun] — ἀκούω, აპოლონე [apoponi] — ἀπόλλωνος, ენთეუს [enteus] — ἐνθές, კულას [kulas] — κολέας и др.

Соответствие *ჟ*/u, *οι* выявлено и в транскрипционных приписках Цвиর্মского многоглава М-36 (рукопись X—XI вввв. Местийского краеведческого музея), частично: в «Календаре» Иоанна-Зосиме (синайская рукопись X века, памятник создан в монастыре Св. Саввы, в Палестине), в адишской редакции грузинского Евангелия (рук. IX в.) и в «Деяниях апостолов» (рукопись X века синайского происхождения): სჟურიდი [spuridi] — σπυρίδας, ტუროსისათა [turosisata] — Τύρου, ფუნიკელ [puniḱel] — Φουνίχισσα, ლუდას [ludas] — Λύδαν, მუსიად [musiad] — Μυσίαν и др.

Сина-палестинское произношение *υ* и *οι* как [u], по нашему мнению, является результатом депалатализации звука [ü], а не фактом сохранения архаического, первоначального произношения *υ*.

Для сопоставления приводится материал, извлеченный из памятников афонского и петрицонского происхождения, в котором определяющим произношения *υ* и *οι* является соответствие *ჟ*[ü], в более поздних (XIII в.) рукописях — *ο*[i].

2. В грузинской научной литературе нередко можно встретить высказывание относительно того, что греческие сло-

ва, сохраняющие соответствие $\delta[b]$ для передачи β , относятся к древним заимствованиям, а соответствие $\gamma[v]$ для β говорит о более новом проникновении.

На материале тех-же источников, о которых шла речь выше, доказывається, что процесс спирантизации звонких смычных, который в общем завершается к VIII—X векам, в палестинском греческом к этому времени носит начальный характер и, даже в X веке в литературном произношении β передает звук $[b]$: აბαβαთი $[anabatīn]$ — ἀναβάτην, აბატონ $[abatōn]$ — ἄβατον, ბიუ $[biu]$ — βίου, ბითი $[biti]$ — βάθη, დროსობოლონ $[drosobolon]$ — δρασόβλον, ეპეზი $[epēbis]$ — ἐπέζης, რაბდოს $[rabdōs]$ — ῥάβδος, სუქატაბასონ $[sunkatābasōn]$ — συγκατάβασις, ფობო $[pobō]$ — φόβον и др.

Это объясняется не консерватизмом церковного языка и гимнографической прочной традицией, а звуковой системой греческого на палестинской земле. Об этом свидетельствуют те новые тенденции византийского произношения, которые отражены в этой системе и, кроме того, местные диалектные особенности, тоже проникшие в церковный язык.

Спирантность β в IX—XIII веках доказывается большим количеством примеров из текстов афонского, константинопольского, петрицонского происхождения: ვროხოა $[vropxo]$ — βρόχος, ოვლია $[ovlia]$ — ὀβλία, ვარია $[varia]$ — βαρεία и др.

Итак, соответствие $\delta[b]$ для β не всегда говорит о древности заимствования.

3. δ в грузинском имеет, главным образом, одно соответствие — $\varphi[d]$. Ни ранние, ни поздние грузинские рукописи не дают другого соответствия, поскольку фонемный состав грузинского языка не содержит более подходящего звука для передачи позднейшего свойства δ , т. е. не может передать интердентальный звук $[\delta]$.

4. История звуковой эволюции γ прослеживается полностью, со всеми своими разновидностями:

а) Древнейшие грузинские переводы (IV—V вв.) γ передают буквой $\gamma[g]$, во всех позициях без исключения. К этим памятникам относятся адишская редакция Евангелия (рук. IX века), Деяния апостолов (Синайские рукописи X века): ბანერგეს $[banergēs]$ — Βασηργές, გესემანი $[gesemani]$ — Γεσημανεί, გალილეა $[galilea]$ — Γαλιλαία, გომორისა $[gomorisaj]$ — ὁμόρρων, მაგდანელი $[magdaneli]$ — Μαγδαληνή, აგრიპა $[agripa]$ — Ἀγρίππας и др.

б) Рукописи X—XIII вв. афонского, константинопольско-

го, петрицонского происхождения для γ дают соответствия $\text{з}[g]$ — перед переднеязычными гласными и $\text{л}[\gamma]$ веларный спирант — перед заднеязычными гласными и согласными: а) დრამატურგია [dramaturgia] — δραματουργία , ეპάგιοა [ekpagio] — ἐπαγείον , ლოგისიმობისა [logisimobisa] — λογισμὸν , ევგე [evge] — ἐβγε... б) აღალმა [aɣalɱa] — ἀγαλμα , ანაოგოა [anaoɣo] — ἀναγωγός , მანინტი [maninti] — μαγνήτης , ღრიფო-აჟა [ɣripojsa] — γρίφος , ისაოგიაჟა [isaoɣiasa] — ἐισαγωγή , ღორ-გიაჟა [ɣorgiajsa] — Γοργία и др.

Реже в этих же памятниках встречается соответствие $\text{о}[i]$, или опущение интервокального звука (აია [aia] ἀγία).

в) В рукописях Сина-палестинского происхождения этих же веков соответствиями γ является $\text{з}[\zeta]$ — перед переднеязычными гласными и $\text{л}[\gamma]$ — перед заднеязычными гласными и согласными: а) აჯიოს [aɟios] — ἄγιος , აჟენჯის [aɟenɟis] — ἀφεγγής , $\text{ჯი}[\zeta i]$ — γῆς , ევაჯის [evaɟis] — ἐπαγεῖς , ანჟელუს [anɟelus] — ἀγγέλους , ჟეოდა [ɟeoda] — γεώδη... б) ერა [erɣa] — ἐργα , ორაჟა [orɣa] — ὄργανα , ლოგოს [logos] — λόγος , ლოგუ [logu] — λόγου , ფლოგოს [ploɣos] — φλόγος , ღრიფორიე [ɣriporie] — Γρηγόριε и др.

Соответствие $\text{з}[\zeta]$ для γ в текстах, несомненно переведенных с греческого, в транскрипциях греческих же слов, доказывает несостоятельность того мнения, что такое соответствие якобы свидетельствует о существовании арабского посредника при переводе на грузинский язык. Устанавливается закономерность: в словах греческого происхождения $\text{з}[\zeta]$ встречается только перед палатальными гласными, тогда как в словах арабского происхождения $\text{з}[\zeta]$ имеется во всех позициях.

Такое произношение γ в палатальной позиции, свойственное некоторым современным диалектам, можно приписать арабскому влиянию, хотя не исключается и самобытность этого явления. Свидетельство грузинских рукописей X века является важным фактом для греческой диалектологии.

К диалектной сфере относится и произношение γ как $\text{ж}[\zeta]$ перед гласными [e], [i]: ჟელოვა [zelova] — Γέλλοβα , მევაჯინე [p'evaɟine] от слова βαγένι , ჟალია [ɟalia] — от слова Γαλός , где Γ слился в один палатальный согласный звук, и т. д. Эта особенность проявляется большей частью в Синодиках афонского монастыря (афонская рукопись 1074 г.), в Типике петрицонского монастыря (рук. XIII в.), в оригинальном труде

«Житие Георгия Святоторца» (афонская рукопись XI в.) и в некоторых других, но в рукописях Сина-Палестинского происхождения это явление нами не обнаружено.

5. Важным фактом можно считать и диалектную особенность греческого, которая засвидетельствована как в списках грузинского «Ирмология», так и в рукописях разных веков и разного происхождения, это: переход [x] в [š] перед гласными [e], [i]. Соответствием такого палатального χ в грузинском является ჟ [š]. Эта особенность по нашим материалам не локализуется только юго-восточной территорией бывшей империи и, как видно, свойственна и северным диалектам (по примерам типика петрицонского монастыря): ქსენადოში [ksenadoši] — ξενοδοχεῖον, ჟემერტონი [šemerṭoni] — χεῖμαρτον, ჟერუს [šerus] — χαῖροις, არში [arši] — ἀρχή, ფსუში [psuši] — ψυχή и др.

По данным рукописей «Хроник» Леонтия Махеры, которые являются одним из значительных памятников для изучения кипрского диалекта, издатель Р. Даукинс установил, что свойственная современному диалекту особенность произношения χⁱ, χ^e как šⁱ, š^e проявляется в чередовании χⁱ, χ^e с σⁱ, σ^e уже в рукописях XVI века. Исходя из этого ясно значение в древнегрузинских рукописях (X—XIII вв.) выявленного материала для византийской диалектологии.

Что касается общего принципа передачи χ в грузинском, и здесь подобно γ, можно выделить следующие этапы:

а) древнейшие переводы (Евангелие адишской редакции, Деяния апостолов) для χ дают одно соответствие ჟ [k] — заднеязычный смычный во всех позициях.

б) традиционное ჟ [k] чередуется с ბ [x] в списках XI—XIII веков: ჟ [k] остается только перед [e] [i], велярный спирант ბ [x] появляется перед [a] [o] [u] и перед согласными. Редко в палатальной позиции встречается и соответствие ჰ [h]: ებინე [ehine] — ἐχενήζ, სპინო [shino] — σχῖνος, სელაჰინ [selahin] — σελᾶχ:ον и др. большей частью в рукописях афонской традиции.

6. Как видим, грузинский материал содержит ценную информацию для истории греческого языка. Говорить о точных фонетических соответствиях, конечно, не приходится, однако грузинский язык, имея богатый фонемный состав, быть может, лучше передал особенности произношения византийского периода, чем это можно было сделать с помощью греческой орфографии. Если же проследить греческую передачу грузинских слов, становится заметным, что степень звонкости греческих смычных β, δ, γ превышает грузинские. Это проявля-

ется и в том, что греческий π часто в грузинском передается через ბ [b]: ბროსპორი [brospori] — πρῶσפורά, ბურღო [burɣo] — πύργος, იბაკოა [ibaɔoj] — ὑπακοή и др. Такого типа качественное различие между грузинскими и греческими фонемами, естественно, не уменьшает значения сведений грузинских источников для вышерассмотренных проблем произношения византийского греческого.

შემოკლებანი

- ადიშ. — ადიშის ოთხთავი 897 წლისა. იხ. ქართული ოთხთავის ორთველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით. გამოსცა აკაკი შანიძემ, თბ., 1945.
- ათ. კრ. — ათონის კრებული: ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წლის ხელნაწერი აღაპებით. გამოსცა ალ. ხახანაშვილმა, თბ., 1901.
- აია სოფ. — აია სოფია: უწყება და თხრობა აღშენებისათვის დიდებულია სიბრძნისა ღმრთისა აია სოფიის ტაძრისა. Е. Такайшвили, Описание рукописей Общества распространения грамотности среди грузинского населения, т. I, вып. 1—4, Тифлис, 1902—1904.
- ამონ. — ამონიოს ერმიას ძე, მოსაკსენებელი ხუთთა კმათადმი პორფირი ფილოსოფოსასათა. საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი S—2562.
- აღ. — აღაპები, იხ. ათ. კრ.
- აღშენ. — იხ. აია სოფ.
- განმარტებაჲ — განმარტებაჲ პროკლესათჳს დიადოხოსისა და პლატონურისა ფილოსოფოსისათჳს. იოანე პეტრიწის შრომები, ტ. II, გამოსცეს შ. ნუცუბიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა. ტფ., 1937.
- გ. მთ. (მთაწ.) ცხ. — გიორგი მცირე, ცხორებაჲ და მოქალაქობაჲ წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გიორგი მთაწმიდელისაჲ, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II, თბ., 1967.
- ექ. ღღ. — ბასილი ღიდი, ექუსთა ღღეთაჲ, გამოსცა მ. კახაძემ, თბ., 1947.
- იოანე და ექვ. (ექვთ.) ათ. ცხ. — გიორგი მთაწმიდელი, ცხორებაჲ ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოვანესი და ეფთჳმესი. ძველი

ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II, თბ., 1967.

იოვ. — იოვანე. იხ. აღიშ.

იოვ. გამოც. — იოვანეს გამოცხადება და მისი თარგმანება (ძველი ქართული ვერსია), გამოსცა ივანე იმნაიშვილმა, თბ., 1961.

კავშირნი — იოანე პეტრიწის შრომები, ტ. I, პროკლე დიადოხო-სისა პლატონურისა ფილოსოფოსისა კავშირნი, ქართული ტექსტი გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1940.

კალენდარი — იხ. კრებად.

კონსტ. პორფირ. — კონსტანტინე პორფიროგენეტი, გეორგიკა IV, 2, თბ., 1952.

კრებად — იოანე—ზოსიმე, კრებად თთუეთა წელიწადისათამ, გამოსცა კ. კეკელიძემ, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, V, თბ., 1957.

ლ. — ლუკა, იხ. აღიშ.

მარკ. — მარკოზი, იხ. აღიშ.

მთ. — მათე, იხ. აღიშ.

ნემ. — ნემესიოს ემესელი, ბუნებისათეს კაცისა, გამოსცა ს. გორგაძემ, თბ., 1914.

ნიკორწ. მრავალთავი — ნიკორწმიდის მრავალთავი, სამართლის ძეგლები, III, გამოსცა ი. დოლიძემ, თბ., 1970.

პეტრ. II. — იხ. განმარტებად.

პეტრ. ტიპ. — აკ. შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი (ტიპიკონის ქართული ვერსია), თბ., 1971. ბერძნული ვერსიისათვის იხ. ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგიკა V, თბ., 1963.

პროკ. კესარ. — პროკოპი კესარიელი, გეორგიკა, 2, თბ., 1965.

საქმე — საქმე მოციქულთა, G. Garitte, L' ancienne version géorgienne des actes des Apôtres, Louvain, 1955.

საქ. მოც. — იხ. საქმე.

ტიპ. — იხ. პეტრ. ტიპ.

ტიპ. ქიოს. — იხ. პეტრ. ტიპ.

ფლავ. — იოსებ ფლავიოსი, მოთხრობანი იუდაებრივისა სიტყუათ-დასაბამობისანი, კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი A—675, გადმოწერილი მ. კახაძის მიერ.

ქიოს. — იხ. პეტრ. ტიპ.

ძლ. — ძლისპირნი და ღმრთისმშობლისანი, ორი ძველი რედაქცია X—XI სს. ხელნაწერების მიხედვით გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო ელენე მეტრეველმა, თბ., 1971. ტრანსკრიფციული ზედწარწერები ახლავს შემდეგ ხელნაწერებს: Sin—1 (H), Sin—14 (L), Sin—65 (O), Sin—59 (h).

წვირ., წვირმ. — წვირმის იადგარი, მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ხელნაწერი M-36.

ხრონ. — ხრონოლოგიური გიორგი მონაზონისაჲ, I, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1920.

ხრონ. მინაწ. — ხრონოგრაფის მინაწერი, ს. ყაუხჩიშვილი, გიორგი ამარტოლის ხრონოგრაფის ქართული თარგმანი, ნაწ. II, გამოკვლევა, ტფ., 1926.

ბერძნულ სიტყვათა საძიებელი*

— A —

ἄβατος, 2: ἄβατον აბატონ 27, 72.

ἄβελ აბელის 34.

Ἀβελάλωμος ავესალომოს 50.

Ἀβιά აბია 34.

Ἀβιάθαρ აბიათარ 34.

Ἀβιγαία: Ἀβιγαίας ავიგეასი 50; ავიგა 53.

Ἀβισὸν აბიულ 34.

(Ἀβραάμ) აბრაამი || აბრაჰამი 35.

Ἀβρααμῆτος, 3: Ἀβραμῆτοι აბრაამიუ, 18; აბრაამიუ 27; აბრაამიუ 29.

Ἀβρων 33.

ἄβυσσος: აბუსოს 12, 27, 71; ἄβυσσος აბისო 17.

Ἀγαπίος აგაბოს 43.

ἄγαλμα აღალმა 51, 73; სააღალმოდ 52.

Ἀγαμέμνων აოამემნონ 51.

ἀγάπη ალაპი 51.

ἀγγελος: ἀγγέλους ანჯელუს 46, 73; ანჯე... 46.

ἄγιος, 3: აგიოს 45, 46, 73; აგიოს 46; ἄγιος აია 52, 73.

ἄγνοια: ἄγνοίας აღნუას 48.

ἀγνός, 3: ἀγνήν აღნენ, აღნინ 48.

ἀγνοΐα: ἀγνοΐας აღნოსიას, აღნოსიოს 48.

Ἀγρίππας აგრიპა 43, 72.

Ἀίγλοι: Αἰγλῆς ელა 51.

Αἴγυπτος ეგუპტე 42; ეგუპტე 43.

ἀρχαίματος: ἀρχαίματος ეხალოლუს, ეხალოლუს 63.

* საკუთარ სახელებს ცალკე არ გამოვეყოფთ, რადგანაც ჩვენი მიზნისათვის მათ საზოგადო სიტყვათა თანაბარი ღირებულება აქვთ. აქ ყველა სიტყვა, ცხადია, ბერძნული წარმომავლობისა არ არის. ბერძნულს ეუწოდებთ მათ იმდენად. რამდენადაც ბერძნული ტექსტებიდან მომდინარეობენ.

ἀκαδημία: ἀκαδημίαჲ აკადემიაჲსა 40.

ἀκοή: ἀκοήν აკუ, აკუნ 18, 71; აკვნ 18; აკონ 19.

ἀκοίμητος 20

ἀλάσαστρον ალაბასრი 34.

ἀλληλοῦχί:α ალლილუქიაჲ 59.

ἀλογογράφτης: ἀλογογράφτους ულოღარიასლო 52.

ἀμβλυσάπια ამვლუჰობობა14; ამვლუჰობობდნჲნ 33.

Ἀμψράκωτικόν ამვრაკიელისა 33.

ἀμῦρος:α ამვრო ამვროსია 33.

᾿Αμβρων იხ. ᾿Αβρων

Ἀμυναδᾶβ ამინადები 35.

ἀμοιβή 23.

ἀμοιβή იხ. ἀμοιβή

ἀναβᾶλλω: ἀναβαλλόμενος ანაბალომენოს 27.

ἀναβάτης: ἀναβάτην ანაბათი 27, 72.

ἀνάγαγε იხ. ἀνάγω

ἀνάγω: ἀνάγαγε ანალაჲე, ანაპაჲე 46, 47.

ἀναγῶγος ანალოღოჲ 51, 73.

ἀναρχος ანარხოს 62; ἀνάρχου ანარხო 63.

(᾿Αντίοχος:α) ანდიოშისა, ანტიოხიისა, ანტიოქიისა 64.

(ἀνίστημι: ἀνέστη) ანესტეს 64.

ἀνοίγω: ἀνοίξω ანუქსო, ანუქსუ 18.

᾿Απάσιος აბაზ 32.

ἀπειρόγαμος: ἀπειρόγαμον აპიროღამოჲ, აპიროღა 47.

ἀπόγονος: ἀπόγονοι: აპოღონუ 18, 19, 71; აპოღონი, აპოღონო 19, 47.

ἀποδεικτικός: ἀποδεικτικόν აპოდიქტიკონი 40.

ἀπόδειξις: ἀπόδειξιν აპოტიქსი 39.

ἀπόλυτος ლიტონი 12.

(ἀπόστολος: ἀπόστολον) აბოსტლონ 32.

ἀργός არღოს 51.

ἄργος არღოს 51.

ἄργυρον აჲურაჲ 49, 49*.

ἄργυρος აჲურა 49.

᾿Αρίσταρχος არისტარქოს 58.

᾿Αρχηγέτας 55.

ἄρτι არღი 31*.

ἀρτοποιεῖον: ἀρτοποιίῃ, ἀρτοποιῶν 16^ა.

Ἀρύββας 33.

Ἀρύμβας იხ. Ἀρύββας.

Ἀρχέμιος 37.

Ἀρχέλαος არქელაოს 58.

ἀρχή: ἀρχῇ არში 62, 74; ἀρχάς არხას 63.

ἀρχηγός არში... 62.

Ἀρχίλοχος არქილობოსცა 59.

ἀρχοντίς: ἀρχοντίαν საარხონდოსა 65.

ἀσέβεια: ἀσεβείας ასების 27.

ἀσεβής: ἀσεβείς ასებუს 27.

(ἀσθενικός) ასტინიკონ 64.

ἄσχετος ასქეტოა 59; უსქესოდ 60.

ἀγουστέλιος: ἀγουστέλιუს ავლუსტალი 51.

Ἀγουστος ავუსტოს 42.]

ἀφεγγής აფენგის 45, 73.

Ἄχαιος: Ἀχάβου ახაოას 60.

Ἄχας აქაზ 58.

Ἀχαιῶς: Ἀχαιῶς აქაიოასა 58.

Ἀχέιμ აქიმ 58.

ἀχειρόμητος აშირო..., აშიროთმა 62.

ἀχώρητος: ἀχώρητον ახორიტო, ახორიტონ 63.

— B —

Βαβυλόν: Βαβυλῶνι ბაბულონი 17, 27; ბაბილონი 17, 35.

βαγενάρι, βαγένι მევაჟინენი, მევაჟინესა, ვაჟინარი 49, 73.

βάθος: βάθη ბითი 27, 72.

βαθύς: βαθέων ბათეონ 27.

βαλλάντιον ბალანტი 34.

Βαραββᾶς ბარაბბაა 34.

Βαραχίας: Βαραχίου ბარუქისა 35, 58.

(Βαρδᾶ) ვარდა 26.

Βαρδάνη ვარდან 40.

(Βαρθολομαῖος) ბართლომე 35.

βαρεῖα ვარჯია 72.

Βαριησοὺς ბარიუსუ 35.

ბარითსაბა 30.

Βαρσαβᾶς: Βαρσαβᾶν ბარსაბა 35.

Βαρύμαιος ბარტიმე 34.

βασίλειον 36.

βασίλεις: βασιλέα ბასილეან 27; ბასილეონ 29; ბასილია 27.

(Βασίλική) ბასილიკე 30.

(Βασίλειος) ბასილი, ვასილი 26.

(Βάσσα) ბასაა 30.

βαστέρνιον: βαστέρνα 36.

βάτος ბატოს 27.

Βεελῴθειος || Βεεῴθειος ბერზებულთ, ბელზებული 34.

βεχάτεροι (= ἐχάτεροι) 23.

ბენეფორიოს 30.

Βενιαμίν ბენიამენისი 35.

ბენო (Βέννα?) 30.

Βερνίκη || Βερηνίκη ბერენიკე 35.

ბეტოფორის 30.

Βήγλον იხ. ენბიგლონ.

Βηθεσδᾶ ბეთესდა 34.

(Βηθλέემ) ბეთლემ 29, 35.

Βηθσαῖν ბეთსაიდა 34.

Βηθφαγή ბეთზაგელ, ბეთფაგელ 30, 34, 42.

Βηθχώρα ვიტხორა 60.

βίβλος 16*

Βίθει 23.

Βίθσαι 23.

ბიზანტია, ბიზანტიოსი, ბიზანტიელი 26.

ბიზიტი 30.

ბიკენტი 30.

(Βίκτηρ) ბიკტორი 30.

βίος: βίους ბიუ 27, 72.

ბისკორ 30.

Βλαχέρνιον (= Βλαχέρνα:) ვლაშერნის 64.

Βοανηργές ბანერგეს 42, 72; ბანერეგეს 34.

βόα: βόνησε ებოასენ 27; ებოისან 29.

Βοῶ იხ. Βοῶ

Βορθέα 23.

Βοός βοοῦς 34.

βουλή 36.

(βούλομαι) ბულომე 29.

βρόγχος ვრონხოა 72.

ἄρῳα: ἄρῳα ἄρῳα 27.

βῆμα: βῆμα ბითუ, βῆμα ბითონ 17.

βῆμα: βῆμα ბითონი 35.

— Γ —

Γαβριήλ გაბრიელ 35, 42.

Γάιος გაიოს 43.

Γαλιλαία გალილეა 42, 72; ლალილეა 50.

Γαλλίαν: Γαλλίαν ἄρῳα 43.

Γαμαლიήλ გამალიელისთა 43.

Γαριζὶν ლარიზინსა 52.

γαστήρ: γαστήρ 47.

γαγεννημένοι ὅς. γίγνομαι

Γεδεὼν გედეონ 50.

γέεννα: γέενναν გეჰენიასა || გეჰენიასა 42.

Γεδραάμην ედრონად 52.

Γεθσημανε! გესემანი 42, 72.

Γέλλοβζ ელოვა 43, 73.

γενικός, 3: γενικός გენიკისა 50.

Γεννησαρέτ გენესარეთისასა, გენესარელ 42.

γενος ὅς. γίγνομαι

Γέραρα: Γεράρων გერარონთა 50.

Γεσσιρεῖ: Γεσσιρών გესირონთა 50.

გეზბალე (Γε...) 30.

γεώδης, 2. γεώδη ჯეოდა 46, 73.

Γεώργιος ჯეორგიოს 45.

γη: γῆ 45, 73; ჯე 45; ჯი 45; 49.

γηγενής, 2: ჯიჯენის 45; გეგენან ჯიენონ, ჯიჯენონ, ჯენონ 48.

γηθῆ: გეგომენო (= გეგომენო) ჯიოთმენი 19. 45.

Γιάλος ჯალია 68, 73.

Γιάννης ჯანის 49, 49*.

Γιββλόν: Γιβბლი იგილოსა 52.

γίγνομαι: γεγενημένοι ჰე...; γενεῶν ჰე... 46.

Γεζῆ გეეზი 50.

Γεθ: Γεθაის გიტელი 50.

Γეტე: Γეტეს გიტისა 50.

გლῶσσα ლლოსა 48.

Γολγοθᾶ გოლგოთა 42.

Γομῶρραν გომორისა 42, 72.

Γοργίας: Γοργია ლორგიაესა 52, 73.

Γουβάζη გუბაზი 33.

γυναῖκα იხ. γυνή

γραμματικός, 3: γραμματική საღრამბატიკოსოა 52.

γραμμή ღრამბი 52.

γραχία 66.

Γρηγόριος: Γρηγόριე 47, 48, 73.

γρίφος ღრიფობს, ღრიფოესა 52, 73.

γυναῖκα იხ. γυνή.

γυνή: γუნაῖκα, γუნაῖκα 10.

— Δ —

Δαβὶδ იხ. Δαυῖδ

δαδουχία დალუქია 59;

Δαμιανός: Δამიანე დამიანე 58.

δασύς, 3: δასუ, დასეა 55.

Δαυῖδ 24.

Δέρβη: Δέρβην დერბელ 35.

(δημόσιον) დიშოსი 40.

διά 38.

διαβειπάμενος 23.

διαβέτης 23.

διαδοχή დიადონობა 40.

διαφειπάμενος 23.

διαφέτης 23.

διαλογικός, 3: διαλογικά დიალოგიკათა 50.

διάλογος დიალოღონ 51.

δίκαιος, 3: 38.

დიმიტრატი 40.

Διογένης 49.

Διομήδης: Διομήδου 37.

ლიონოსი 40.

Δίσκος დისკოა 40.

Δοῖς ღვთისა 40.

δομέστικος: დომესტიკოსისა 40.

δοχείριος ღოშარად 40; ღოშარი, საღოშარო 64.

δραματοურγία დრამატურგია 50, 73.

δραχμή: δραχμὴν დრახმა 61; δραχμᾶς დრაქმა 59.

δροσοβόλος, 2: δροσοβόλον დროსობოლონ 27, 72.

δυναμεις: δυνάμει ღუნამი 12, 19, 71.

— E —

Ἔβερ ებერისა 34.

ἐβόησα იბ. ბოა

ἐβόησε იბ. ბოა

Ἐβραϊος: Ἐβραίων ებრეონ 27; ევრაელი 50.

ἐγκυμαχία 66.

ἐγλῶν, ეგლონე 46.

ἐγὼ: μοι, μοί მე 18; მი 19; ἔγω (=ἐγώ) 41.

εἰδῶλον იდოლებრივი 40.

εἰκοσάεδρος: εἰκοσάεδρον იკოსაედროსა 40.

εἰσαγωγή: εἰσαγωγή ოსალოგიასა 52, 73.

ἐκάλυψε იბ. კალუპთა.

(ἐκκλησία) ეკლესია 57.

ἐκμαγεῖν ეკმაგიოა 50, 73.

ἐκύνκλωσε იბ. კუკლოა

ἐκφύω: ἐκφύεισα ეკფუ... 14.

Ἐλῖζერ ელიზარისა 39.

(Ἐλισάβετ) ელისაბელი 35.

ἐμψασις ემპაზი 33.

ἐμβόλιμος, 2: ἐμβολίμους 33.

ἐμεγαλύνθη იბ. მეგალუნა

ἐν ენ 19.

ἐνδογλῶν 30. 30*.

ἐνδλαშერონ 30, 30*, 64.

ἐνθεος, 2: ἐνθεοις ენთეუს, ენთეოს 18, 19, 71.

ἔντελέχεια ენტელექია 60.
 ἐπέβης იხ. ἐπιβαίνω
 ἐπὶ ეპი 45.
 ἐπιβαίνω: ἐπέβης ეპების 27, 72.
 ἐπίσκοπος ეპისკოპოსი 31.
 ἐπιστολή ებისტოლე 31.
 ἔργον: ἔργα ერლა 47, 73.
 ἔρυσθός, 3: ἔρυσθας ერიოთრას 17.
 ἔρχομαι: ἐρχόμενον ერხომენონ 63.
 ἐσμυρνισμένον იხ. σμυρνίζω
 ἐσχαρίτης: ἐσχαρίτην ესხატი 60.
 ἐτυμολογία: ἐτυμολογίας ეტჰმოლოგიაჲსაგან 50.
 εὐαγῆς, 2: εὐαγεῖς ევაჯის 45, 73.
 (Εὐβουλος) ევბულე 30.
 εὐγε ევგე 50, 73.
 (εὐκτήριον) ეგუტერი 57.
 εὐλογέω: εὐλογοῦμεν, εὐλογεῖτε ევლოგიტე 46.
 εὐλογητός, ევლოჯიტოს 45; ევლოგიტოს 46.
 (εὐλογία) ევლოგიისა 50; ევლოგიაჲ, ევლოგიალ 51.
 εὐσεβής, 2: εὐσεβεῖς ეესები 27.
 (Εὐσεβία) ეესებია 30.
 ეესიგნი, ეესილნი 46.
 ἔχενης ეჰენე 61, 74.
 ἔχιδνα: ἔχιδνον იქედნეთანო, იქედნჲ 58.
 ἐχίνος: ἐχίνους ექინთა 60.

— F —

Φεκάτεροι 23.
 Φίλοι 23.
 Φίδοι 23.
 Φωρθέα 23.

— Z —

ζαβίου იხ. θιά
 (Ζαβινძა) ზაბინე 30.

Ζαβουλῶν ზაბულონისი 34.
(Ζακχαῖος) ზაქქეოს 64.
Ζαν ობ. Ἰάννης
Ζαχαρίαι: Ζαχαρίου 38, 66.
Ζεβεδαῖος: Ζεβედაίου ზებედესი 35.
Ζίκαῖος ობ. δίακαῖος.
Ζοροβάβελ ზორობაბელ 35.
Ζῳσιον ზოდია 38.
Ζωή: ჯაჲს ზოის 38.

— H —

ἡ: ეჲს ტის 19, 46; ტეს 45.
ἡσυχαστήριον სოხასტერი 65.

— Θ —

Θαυματουργός, 2: თავმატურლოს, თავმატორლოს 48.
Θείκός, 3: მუეიკინ თეიქი 46.
Θεόδωρος 55.
(Θεολογία) თეოლოჯიასა 45.
Θεοσεβής, 2: მუიოსევიჲს თეოსეების 27.
Θύραθεν თჳრათენად 14.
Θύα: მუსა თუსა 12, 71.

— I —

(Ἰακώβ) იაკოვი 50; იაკობი 35.
Ἰαμβικός იამბიკო 33.
Ἰαχίμ: Ἰαχὶν იაქინ 60.
Ἰβηρες იბერები 33.
Ἰβηρία იბერია 33.
Ἰεριχοῦς: Ἰεριχοῦντος იერიხუნტოასა 60.
Ἰεριχά იერიქოასთ 59.
Ἰερόνας: Ἰεχονία იეჟონია 59.
Ἰησοῦς იესუ 58, იისუ 50.
Ἰσχυά ობ. Ἰχία.

ἰσχός: ἰσχόν ἰσῆος, ἰσῆუს 63.

ἔχαι 66.

ἔχρος: ἔχρεσι ὀხνης 63.

ἰώ ὀხ. ἔγώ

Ἰωβῆδ ὀობედ 35.

Ἰώηλος ὀუილოს 16*

— K —

κάββαλε 33.

καθηγεμών καთიგემონი 51.

καί კე 64.

καῖσαρ 20*.

καλύντω: ἐκάλυψε ეკალუფსენ 12.

κάμβαλε ὀხ. κάββαλε.

καθηγεμών καთიგემონი 51.

(კანდელი) კანდელი 57.

Καππαδόκης კაბადუკიელი 31.

κατανοέω: κατενόησα კატენუსა 18.

κατενόησα ὀხ. κατανοέω.

κατηγορία: κατηγορία: კატელორია 51.

Κεγχρεαί: Κεγχρεαίς კენქრეს 59.

(κηρίον) კერეონი 57.

κλουρίον ὀხ. κλωρίον.

κλύνων: κλύνωνი კლუნონი 12.

κλωρίον 16*

κοιλία: κοιλίας კულას 18, 71; κοιλιά 11.

κοιμῶμαι 11.

κορβᾶν კორბან 35.

κουνάριον 16*.

Κουρμένιος გურგენი 33.

κόχλος კობლიონნი, კობლიო 61.

κρουφά ὀხ. კრუფა.

κρυφά 10.

κρύστα ὀხ. ჭნლონ.

κρυάω: ἐκρύκλωσε ეკუკლოსე 12, 71.

κυμαίνω: κυμαίνομένην კვიმინა 14.

κύριος: κύριε კურიე 12; კირიე, კუირი 17; კურიე 14; კუირიე 15.
κωνάριον იხ. კουνარიον.

— Λ —

Λαβραθνδος: Λαβραθνδου 33.
Λαμβραθνδου იხ. Λαβραθნდაς
λαός: λαοί ლაუ 18.
λατρεύνειν ლატრეინ 38.
Λεββαῖος ლებეოს 35.
λεγάτος: λεγάτου ლელატისა 51.
λεγών ლეგეონ 42.
λευκουσία იხ. λεუკασία
λεუκασία 16*.
Λιβάνιον: Λιβανίου ხრუსოლიეაღსა 40.
Λιπερτινος: Λιπερτιნαν ლიბელტიმელთა 35.
λογαριάζω: λογαριάζομαι ლოღარიას ქმნისათჳს 51.
λογισμικον ლოგისიმიონობისა 51, 73.
λόγος: ლოღოს 47, 73; λόγος ლოღუ 47, 73; λόγος ლოღო 47.
Λύδαι: Λύδαι ლუდას 16, 71.
Λυδία: Λυδία ლუდიასისა 16.
Λυσίας ლუსია 17.
Λύστρα: Λύστραν ლუსტრად 16.

— Μ —

Μαγδαλά მაგალასათა 43.
Μαγδαληνή მაგდაწელი, მაგდალწელი 43, 72.
Μάγιστρος: 49; მაგისტროსისა 51.
μαγνήτης (= μαγνήτις) მაღნიტი || მაღნინტი. 52, 73.
Μάχως მაქოს 59.
Μανάχης მანოქის. 60.
μαργαρίτης: μαργαρίτας მარგალიტა 42.
(Μάργων): Μάργωνος მარღონასა 52.
μαρτυριον 20*.
μάχηρα მაქერა 60.
Μάχων: Μάχωνი მახონსა 60.
μεγαλύνω: μεγαλύνω ემილაუნტე 47; μεγαλύνωμεν მელაუნტომენ,
მელაუნტომენ 12, 14, 47.

Μελχισός: მელქისოს 60.

μεσόστυλον 19.

μεσότη:χον მესოტიხონ, მენსოხიტონ 19, 63.

μή მე 18.

μηδείς 38.

μηδ'είς 38.

μηε:αλε 41.

(Μιχαήλ) მიხაელ, მიქაელ 57, 65.

μυχαηλατον მიხაილატი 65.

μυ:σχος მისხონი 61.

μοι: ὀβ. ἔγώ.

Μολόχ მოლოქისი 58;

(μονάζων) მონაზონი 57.

μοῦ ὀβ. ἔγώ.

μουχρούτιον: μουχρούτια მახრული 65.

μοχλός 16*.

Μυσία: Μυσίαν მუსიაღ 17, 71.

μυστήριων მუსტირიონ 13, 71.

Μοῦσῆς მოუსეს 12.

— N —

Ναγκαί: ნაგსა 42.

Ναζαρηνός: Ναζαρηνοῦ ნაზორეველისა 39.

Ναχάρ ნაქორისა 59.

Ναχάρης ნახორის 60.

νέος, 3: νέοι ნეუ 18.

Νίκερ ნიგერ 43.

νῦν ნუნი 14.

νύξ ნუქს 13; νυκτός ნუკტოს 13, 17; ნიკტოს 17.

— Ξ —

Ξενοδοχείον: Ξενοδοχείων ქსენალოშებითა 40; ქსენალოში 64, 74.

ξύλον: ξύλα 11.

— O —

ὁ: τὸν ტუ, τὸν ტონ, τοῖς ტუს, ტუ 18; οἱ ὁ, ὅ 18, 19;
οἷ ὠ 19.

ოვლია 72.

οἶνος: οἶνον ლუნოა 15.

Ὀλυμπος ოლიმპოს 33*

θμοιος, 3: ომჟოს 18.

θργανιχός, 3: ბრგანუიჩ ორლანონ 52.

θργανον: ბრგანონ ორლანონ 47, 52; θργανα ორლანა 47, 73; θργανον ორლანოა, ურლანო, ორლანგებრივი 52.

Ὀρμιά 23.

θρμρῖζα ორთრიზო, ორთრიზ, ორთრიზონ, ბრმῖζონτες ორთრიზონტეს 38.

θσιος, 3: θσιო ოსიუ, უსუ 18, 19.

οὐδεις 38.

οὐδ' εἰς 38.

οὐρανός: οὐρανούς ურანუს 45.

οζῶნი 64.

ὀχημα ოქიმა 60.

— II —

παγίωα: παγιωθεῖσα პაგიოთის 45.

Παγκράτιος: Παγκράτειος ეალრატ, ბაგრატ 32.

παῖς: παῖδες პედის 18, 46.

Πακουριάνος ბაკურიანის ძე 32.

Πακούριος ბაკური 32, 33.

Παναγία პანაგია 46.

Παναγίος: Παναγίου პანაგიისაჲ, პანაგიელთაჲ 51.

πανήγυρις პანიჯური 49*; პანაგირი 51.

πανηγυριστής: πανηγυριστῶν პანაჟურელთაჲ 48, 49.

παννυχίς პანაშვილი, პანაშუილი, პანიშილი, პანაშული 65.

παντουργός, 2: παντουργῶν პარტურლონ 48.

πανόμνητος, 2: πανόμνητε პანიმნიტე 17.}

παράδοτικόν; საპარადოდიკოსა 40.

παρθένος: παρθενίς პართენუს, პართენოს 18.

πατήρ: πάτερ პატერ 47.

Παύλος: Παύλε პავლე 58.

πεζοπορέω: πεζοπορών პეზოპორონ 38.
 πέλαγος პელაღოს 47.
 πενταχόχιε 66.
 (Περάνιος) τοῦ Περανίου ფირანის ძე 32.
 Πέργη: Πέργην პერგელ 43.
 περιεργία: περιεργίας პერიერგიასა 51.
 πήγανον ტეგანისასა 42.
 πηγή: πηγαί პიჯი 46.
 Πηιδιπίδας 55.
 πίτυς 20*
 πλατύς: πλατυτέραν პლატუტერა 13.
 Πλωτίνος პლუტინოს 16*
 ποιητικός, 3: 20.
 πολυσχιδής მრავალსქიდიანობა 60.
 προβειπάχης 23.
 (Πρόβος) პრობოზ, პრობოს 31.
 προφειπάσας 23.
 προίκα: προίκα 20.
 Προκόπιος პროკოპი 31.
 προνοητής; προνοητοῦ პრონოიტისისა 40.
 πρός პროს 46.
 προσχυνέω: προσχυνόμενον პროსკუენე..., 15.
 πρόσταγμα პროსტალმა, პროსტაგმა 48.
 προσφορά ბროსპორი 31, 75.
 (Πρόχορος) პროხორე 57.
 Πυθαγόρας: Πυθαγόρου პითაღორიას 52.
 Πυθαγόρειος, 2: Πυθαγόρειοι პითაღორელნი 52.
 πύλη 19.
 πυρ; πυρί პური 13, πυρός პიროს 17.
 πύργος პირლო 12, 31*, ბურლო 31, 31*, 75.
 πυρς პური 12
 πυρσός პვრსოჲ 13.

— P —

ραββεί რაბი, პრაბი 35,
 ραββουνει პრაბბუნე 35.

ῥάβδος: ῥαυδους, ῥαβδους, 24; ῥαβδος 28, 72.

ῥαγαν ῥαგავისა 42.

ῥαυδους იხ. ῥάβδος.

ῥήγιον ῥეგეონდ 43.

ῥοβιάμ ῥობოამ 35.

ῥუმბός ῥუმბოა 12, 14.

— Σ —

Σαβαχθანει საბაქთანე 35.

Σαββατίς 33.

(Σαβῖνος) საბინონ 30.

(Σαβάθης?) Σαμβαθონς 33.

Σαμβατίς იხ. Σαββατίς.

(Σεβαστιάς) სებასტია 30.

σεβαστός: σεβαστής სებასტიელისა 35.

σέλαχος სელაჰინ 61, σελάχιον 74.

Σέργιος: Σεργίω სერგი 43; სერჯი 46.

(Σικόνιος?) Σικονίου შიკონი.

σχιογράφος: σχιογράφον სკიონლრაფინ 48.

σμύρνα: σμύρνης მურისა, σμύρναν მური 15.

σμυρνίζω: ἑσμυρν:σμένον 15.

σός იხ. სს.

σονχο იხ. სნხონ.

σουριζω იხ. სურიჯა.

Σοφία სოფია 52.

σπλάγχχον: σπλάγχχων სპლანხნონ 63.

σπυρίς: σπυρίδας სუტრიდი 15, 71.

(σταυρός) სტარუნს 16*.

Στενίμαχος სტენიმახი 65.

στηριγμός სტირილიმონ 46.

(στείβη) სტიბი 29.

στείχος: σείχαν სტიხონთაჲსა 60.

στοιχείον გასტჯიეზულად 59.

σός 10; სუ 13; სონ სუ 18; σοί სუ 18.

συχκατάβασις: συγκατάβασιν სუნკატაბასონ 28, 72.

սնչաւլիւ სუნჯელოზი, სუნჯელოზმან, სინჯელოზმან 51.
 სუი... სუნჰინტე 61.
 სნაონ: სონიო 11.
 სსლიო: სმბ: სჯლოგიზმოსი 51.
 სსმბატი: სსმბატი 33.
 (სსმბილი: სსმბილი) სსმბოლიკონ 29.
 სსმპერაჟა სსმპერაზმა 14.
 სსნჟესმოს: სსნჟესმჟ სსნდესმჟ 13.
 სსნე: სსნეს სსნილისი 12.
 სსრა ასური 15.
 სსრაჟოსა: სსრაჟოსაჟ სსრაჟოსაჟ 17.
 სსრა: სსრაჟ ასურიჟ 15.
 სსრაჟ 10.
 სსრაჟ სსრაჟ 58.
 სსრაჟ: სსრაჟ 60.
 სსრაჟი, 3: სსრაჟი სსრაჟი 60.
 სსრაჟ სსრაჟ 60.
 სსრაჟ: სსრაჟ 60.
 სსრაჟ: სსრაჟ 61, 74.
 სსრაჟ: სსრაჟ 60.
 სსრაჟ თანმესსოლე 60.
 სსრაჟი სსრაჟი 61.
 სსრაჟი: სსრაჟი სსრაჟი 16*
 სსრაჟი: სსრაჟი სსრაჟი. 16*.

— T —

ტაჟი: ტაჟი 35.
 ტაჟი: ტაჟი 52.
 ტაჟ, ტაჟი იბ. ჯ.
 ტაჟი: ტაჟი: ტაჟი 35.
 ტაჟი: 36.
 ტაჟი იბ. ბ.
 ტაჟ, ტაჟი იბ. ბ.
 ტაჟი: ტაჟი 32.
 ტაჟი: 33.
 ტაჟი: იბ. ტაჟი.
 ტაჟი: 36.

τσοσλῖα ὀβ. კთილῖა.

τσοσμονμα: ὀβ. კთიმონμαι

τυπικός: τυπικὸν ტიბიკონისა 32.

τύπος: τύπον ტუპოს 13.

τυραννικός, 3: τυραννικὸν ტურანკიუი, ტურანკიუ 13.

τύραννος: τυράννου ტურანუ, ტურანო, ტურარუ 13.

τύρος: Τύρου ტუროსისათა 15, 71.

— Y —

ύγρος, 3: ύγρὸν ურლან, ულრან 48.

ύμνος: ύμνον უმნონ 13.

ύπακοή ὀბაკოა 31, 75.

ύπαρχος კპარხოზი 12.

ύπάτιος ὀპატოსა 12.

ύπατος კპატოსი 12.

ύπέρ უპერ 13.

ύπόβιβρον: ύποβίβρα კპოვათრა 14.

ύποδιαστολή კპოდისტოლი 40.

ύπόμνημα 19.

ύπόνοια 19.

ύποπρόιον 19.

ύσσωπος: ύσσώπω უსუპსა 15.

— Φ —

φῖλιππος 55.

φλός: φλογός ფლოლოს, ფლოლა 47, 73; φλογῖ ფლოჯი 45.

φόβος: φόβον ფობო 28, 72.

φουσῖμισσα ფუნეკელ, ფუნეკელ, 15, 15*, 71.†

φοριχῖες 66.

φουαῶ ὀბ. ფუსაῶ.

Φρυγῖα: Φρυγίαν ფრუგიაა 43.

φυσῶ 10.

φάκη ფუკინი 16.*

— X —

Χαββλάν ხაველონ 61.

χαίρω: χαίρε შერე 62, 64; (χαίροις) შერუს, შეროს 62, 64, 74.

Χαλδαία: Χαλδαίαις 63.
 Χαλδαῖος: Χαλδαῖων ქალღευველთაჲს 59.
 χαλεπός, 3: ხალეპოჲ 61.
 Χαναάν ქანაანს 59.
 Χαναναῖος, 3: Χαναναία 59.
 χάος ხაროჲ? 61.
 χαριέντως გიხაროიეტე 60.
 χαρτοφύλαξ: χαρτοφύλαχος ხარტოფილაკისაჲ 65.
 χειμευτός, 3: შემეფტონი 64, 74.
 χεῖρ: შირას 63.
 (χελιδών) შილიდონი 64.
 χερνιβόξεστον (= χερνιβόξεστα) შრინილოქსესტი 65.
 Χερουβὶμ შერობიმ, ქერობინთა 62, 62.*
 χέρσος, 2: χέρσον შერსონ 62.
 Χετταῖος ქეტელმან 60.
 (χιλιάς) შილია 64.
 χιτών: χιτώνα შიტონა 63.
 χιτωνίσκος ქიტონისკი 60.
 χιών: χιόνι ჰონი 65.
 Χοραζέιν ჰორაზინ 59.
 χορεύω: χόρευε ხორევე 63.
 Χοσβία ხოსვიას 61.
 Χουσάρμης: Χουσάρმους ხუსართოს 61.
 Χουσί ხუსის 61.
 χραίνω: χρανθέντες ხრანთეს 63.
 χρανθέντες იხ. χραίνω.
 χρεμέτης ხრემეტი 61.
 χρησμός ხრიზმოსიკა 61.
 Χριστός ხრისტოს, ქრისტე 50, 57, 64.
 (Χριστωφόρος) ქრისტეფორე 66.
 χρόνος ხრონოჲ, χρόνοι ხრონონი 61.
 χρουσός იხ. χρυσός.
 Χρύσιππος 55.
 χρυσός, χρουσός 10.
 χρυσος, ἡ, οὖν: χρυσῇ ხროსი 15, 63.

χαρίον: χαρίου 40.

χῶρος ხოროა 61.

— Ψ —

ψάλλω: ψάλλειν ფსალმონება 16.*

ψαλმὸς ψαλμοი ფსალმუნნი, ψαλμὸν ფსალმუნთა 15, 15*, 16*. ფსალ-
მონსა 15* 16*.

ψυχὴ ფსუში 13, 63, 71, 74.

ψυχικός, 3: ψυικόν 66.
